

ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ
ЕВРОПЕЙСКИ СТРУКТУРНИ И
ИНВЕСТИЦИОННИ ФОНДОВЕ

ЕДНА ПОСОКА
МНОГО ВЪЗМОЖНОСТИ

МИГ БЕЛЕНЕ - НИКОПОЛ

ПРОГРАМА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ 2014 г. - 2020 г.

Европейски земеделски фонд за развитието на селските райони: Европа инвестира в селските райони

Териториално изследване за нагласите на малките земеделски стопанства за развитие на бизнес и диверсификация на инвестиции и дейности

**Проучване и анализ на територията на МИГ Белене -
Никопол**

Този документ е създаден в изпълнение на Споразумение №РД 50-11/25.01.2017 г. за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ по подмярка 19.4 «Текущи разходи и популяризиране на Стратегията за Водено от общностите местно развитие» на мярка 19 «Водено от общностите местно развитие» от Програмата за развитие на селските райони за периода 2014 – 2020 година, подкрепена от Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони.

Обединени
Български
Консултанти

United
Bulgarian
Consultants

Юли 2019 г.

Съдържание:

1. Цели и методология	3
1.1. Цели.....	3
1.2. Методология.....	3
2. Запазване на малките стопанства и диверсификацията на дейности в селските райони като елементи от новата ОСП	4
3. Диверсификацията като елемент от развитието на селските райони	12
3.1. Диверсификацията като част от интегрираната политика	12
3.2. Диверсификация на ниво селски район.....	15
3.3. Диверсификация на ниво отделно стопанство	20
3.4. Причини и предпоставки за диверсификация.....	25
4. Характеристика на малките стопанства – определение, предимства и проблеми	31
4.1. Определение за малко стопанство	32
4.2. Предимства на малките стопанства	36
4.3. Проблеми на малките стопанства	40
5. Потребности на малките стопанства	45
6. Малките стопанства в България.....	56
6.1. Данни за стопанствата и съответстващите им сектори на земеделието.....	56
6.2. Основни тенденции	61
7. Малките стопанства на територията на МИГ „Белене-Никопол“.....	67
7.1. Основни данни за ИЗП и размера на стопанствата	67
7.2. Растениевъдство	70
7.3. Лозаро-винарски сектор.....	72
7.4. Животновъдство	73
7.5. Преработваща промишленост	75
7.6. Изводи и обща характеристика на територията	77
8. Анкетно проучване на нагласите на малките земеделски стопанства на територията на МИГ „Белене-Никопол“ за диверсификация и развиване на бизнес	81
9. Възможности за диверсификация и препоръки	98
10. Добри европейски практики за диверсификация в неземеделски дейности	105

1. Цели и методология

1.1.Цели

Настоящият анализ е в изпълнение на възложеното от МИГ „Белене-Никопол“ проучване на тема „**Териториално изследване за нагласите на малките земеделски стопанства за развитие на бизнес и диверсификация на инвестиции и дейности**“.

Проучването има за цел да изследва характеристиките и проблемите на малките стопанства на територията на МИГ, техния потенциал, нагласи и възможности за диверсификация в неземеделски дейности, както и общото развитие на селското стопанство и цялата икономика на района, местния бизнес климат, потребностите и ресурсите, които могат да се развиват, нуждата от различни пазарни ниши, социални, битови и в областта на културата услуги. Анализът е в помощ и на изпълнението на Стратегията за ВОМР и по-специално на **Приоритет 1: Повишаване на ефективността и производителността на малките и средни селски стопанства чрез модернизация и разнообразяване към неземеделски дейности, чрез неговата Специфична цел 2 - Развитие на неземеделски дейности, услуги и туризъм**. Данните ще бъдат полезни на екипа на МИГ както при подбора на проектите по мярка 6.4 „Инвестиции в подкрепа на неземеделски дейности“, така и при свързването и съгласуването им с проектите по други мерки от ПРСР и другите ОП, предвидени в Стратегията, за да се гарантира интегриран подход и хармонично развитие на територията с осигуряване на ползи за цялата местна общност, а не само за отделните бенефициенти.

1.2.Методология

Изследването е базирано на съвкупност от различни подходи, методи и аналитични инструменти. Като база са използвани теоретични и научни разработки на БАН, УНСС, Аграрния университет в Пловдив, Института по аграрна икономика към Селско стопанската академия в София. Анализирани са европейски, национални и документи на местно и регионално равнище. От европейските източници по-важни са: „Доклад относно бъдещето на малките земеделски стопанства, 2013 на Комисията по земеделие и развитие на селските райони; Доклад на ЕП „Семейното земеделие в Европа: предизвикателства и перспективи“, 2014 г.; „Доклад относно начина, по който ОСП може да подобри създаването на работни места в селските райони“, Комисия по земеделие и развитие на селските райони, 2016; „Декларация Корк 2.0 – по-добър живот в селските райони“, 2016 г.; Съобщение на Комисията до Европейския парламент „Бъдещето на прехраната и селското стопанство“, 2017г.; Доклад на ЕК „Относно актуалното положение във връзка с концентрацията на земеделска земя в ЕС“, 2017 г.; Резолюция на Европейския парламент „Доклад относно бъдещето на прехраната и селското стопанство“, Комисия по земеделие и развитие на селските райони, 2018 г.; „Доклад на Световната банка за резултатите на ОСП“, 2018; „Доклад на ЕК за бъдещето на работните места“, 2018; „Доклад на Европейската сметна палата за изпълнението на мерките на ОСП“, 2016 г. От националните източници са извлечени

данни и обобщения от „Годишен доклад за състоянието и развитието на земеделието“ (Аграрен доклад) на МЗХГ, 2018 г.; „Национална стратегия за устойчиво развитие на земеделието в България в периода 2014 – 2020 г.“ на Министерски съвет, „Аграрният сектор като фактор за икономическото развитие на България”, Институт за икономически изследвания при БАН, годишен доклад 2016 г.; Програма за развитие на селските райони 2014-2020 г. От регионалните и местни документи са използвани данни и обобщения от Областната стратегия за развитие на Плевен, общинските планове за развитие на Белене и Никопол, както и от самата Стратегия за ВОМР.

По метода на статистическия анализ са обработени данни за макроикономическите показатели, демографията и икономическите сметки за селското стопанство, публикувани ежегодно от Националния статистически институт (НСИ); Данни за дейността на земеделските производители от Евростат; Обобщени данни от Европейската система за земеделска счетоводна информация (Генерална дирекция „Земеделие” на ЕК); Отдел „Агростатистика” на МЗХГ - данни от Системата за земеделска и счетоводна информация, Преброяване на земеделските стопанства през 2010 г. на база реално преброяване и Преброяване на земеделските стопанства през 2016 г. на база статистическа извадка. По Заявление за достъп до информация са получени данни и от Областна Дирекция „Земеделие“ – Плевен, Изпълнителната агенция за лозата и виното, Българска агенция за безопасност на храните (БАБХ).

Методите за набиране на информация и формулиране на заключения съдържат още: наблюдения на място, анкетно проучване сред местната общност, вторично набиране на данни от предишни изследвания на територията на МИГ. За съставяне на изводите и препоръките са използвани метод на сравнение и екстраполация; метод на експертна оценка; системен подход. Добрите практики са преведени от сайта на Европейската мрежа за развитие на селските райони - The European Network for Rural Development (ENRD).

2. Запазване на малките стопанства и диверсификацията на дейности в селските райони като елементи от новата ОСП

През следващия програмен период ОСП ще трябва да реши основното си противоречие: дали ще продължи да стимулира едрото земеделие, за да осигурява евтина храна за все по-нарастващите потребителски нужди и евтини суровини за индустрията, вкл. и за „биоикономиката“ или ще подкрепи устойчивото селско стопанство в лицето на малките ферми, чието съществуване е решаващо и за развитието и оцеляването на селските райони. Освен взетите вече решения от ЕК за намаляване на субсидиите на площ по първи стълб, един от основните акценти на поредната пета реформа на ОСП (започнала още през 2013 г. и засягаща и сегашния период) е **запазването и стимулирането на малките земеделски стопанства като устойчив модел на развитие**, включително и за икономиката. Важна тема е и постигането на балансирано териториално и регионално развитие и справянето с един от най-острите проблеми в ЕС - изоставане в икономическите показатели на селските райони спрямо градските, застаряване на населението, влошаване на демографската

структура, миграцията село – град и в крайна сметка – упадък и обезлюдяване. Устойчивото развитие на селските райони се свързва, както с оцеляването на малките стопанства, така и с насърчаването на **диверсификацията на икономиката** с дейности, различни от земеделието, което макар и да остава основен поминък за населението, е с намаляващ дял в общия икономически профил на ЕС. Селските райони все още не успяват да привлекат инвестиции с висока добавена стойност, да създават достатъчно работни места за квалифицирани млади специалисти, търговията и услугите също не са ефективни поради малкия брой жители и ниската покупателна способност, липсват редица социални услуги и битови удобства, увеличават се екологичните проблеми, предизвикани от интензификацията на селскостопанското производство.

През последните десет години в сектора на земеделието в ЕС се наблюдават дълбоки структурни промени. Започналата още в началото на 20 век интензификация на селското стопанство (наричана още „хранителна революция“) се превръща във все повече индустриализираща се икономическа дейност. Специализацията на производството предполага и по-голяма концентрация на земя, механизирани процеси, монокултурност – всичко с цел намаляване на разходите и производство предимно на евтини суровини, не само за хранителната, но и за други преработващи промишлености (текстилна, химическа, биогорива и др.), а не на стоки с висока добавена стойност. Глобалната търговия, нарастването на населението и съответно повишеното търсене на храни, създаването на огромни мултинационални корпорации променят пазарите и натискат цените на селскостопанската продукция надолу и това са факторите за разрастването на ферми от „промишлен“ тип, които произвеждат евтина еднородна като качество продукция в огромни количества. Положителната страна на тази тенденция е увеличаване на производителността, ефективността и конкурентоспособността на селското стопанство и осигуряването на т.нар. продоволствена сигурност (достатъчно и достъпна като цени храна). Но докато икономическите ползи от такива промени са безспорни, то западането на селските райони, намаляването на доходите и заетостта на населението в тях, нарушаването на качествените характеристики на околната среда, миграцията на младите хора, застрашената сигурност на храните заради прекомерната употреба на химия показват и негативна страна на процеса. Тези проблеми са видими и в старите държави-членки на ЕС, особено в южната част на континента, но са особено актуални за страните от бившия социалистически блок, където земята е най-разпокъсана и съответно по-евтина и поради липсата на собствен капитал, земеделците я отстъпват на големи финансови инвеститори, които реализират мащабни проекти, насочени към по-нататъшно увеличаване на концентрацията на земя и производства. Макар да подобрява икономиката на съответния район, често пъти такъв тип „голям“ бизнес има отрицателно въздействие върху земеделските общности и не създава нито нови работни места, нито социални услуги, изтощава почвите и застрашава биоразнообразието. Концентрацията на производството с цел повишаване на ефективността е икономически изгодна, но като цяло противоречи на целта за по-балансирано развитие и на политиката на сближаване между регионите, води до сериозни увреждания на околната среда, както и до и намаляване на доходите и фалити на малките земеделски

производители. Концентрацията в един земеделски сектор, макар и на пазарен принцип, облагодетелства едни райони за сметка на други, прави някои преработващи отрасли по-печеливши, но предизвиква западането или направо заличаването на други отрасли, фаворизира един вид ферми и обрича на фалит други. Непрекъснатият стремеж за съкращаване на разходите, за да остане конкурентоспособно и печелившо производството, оказва негативен натиск и върху качеството на храните, въвеждането на екологични стандарти, като се отразява отрицателно и върху подобряването на условията на труд. Затова и проблемът за неравномерното развитие според размера на земеделските стопанства и липсата на диверсификация в селските райони заради отрасловата концентрация не може да бъде решен само с пазарни или само с финансови средства (размер на субсидиите). Дебатът продължава на политическо ниво, като се превръща в една от най-важните точки в промяната на ОСП за след 2020 г. В редица документи – анализи и доклади на ЕК се отбелязва, че малките стопанства в селските райони също така са оцетени и от досегашната система на субсидиране, въпреки че именно този вид стопанства остават преобладаващата форма на земеделие в цяла Европа.

В Резолюция на Европейския парламент от 22 май, 2018 (*Бъдещето на прехраната и селското стопанство*) се насочва вниманието към **„много значимата роля, която играят малките и средните земеделски стопанства и която трябва да бъде признавана и оценявана“** и се казва, че **„първостепенната цел на ЕС за многофункционално и диверсифицирано селско и горско стопанство, създаващо работни места, справедливо, движено от устойчиви селскостопански практики и даващо възможност за запазване на жизнеспособни малки и семейни земеделски стопанства, които могат да се придобиват и предават от поколение на поколение, продължава да е от ключово значение за постигането на положителните външни въздействия и обществените блага“**. В предишен Доклад на Европейската комисия от 27 април 2017 г. (*Относно актуалното положение във връзка с концентрацията на земеделска земя в ЕС*) е записано, че **„европейският модел на земеделско производство е основан на многофункционално селско стопанство, характеризиращо се с малки до средни, семейни или кооперативни стопанства, притежаващи земя“** и че **„наред с производството на храни, малките земеделски стопанства изпълняват много важни социални и екологични функции, които индустриализираният модел на земеделско производство не винаги може да осигури и че дребното и средното селско стопанство, осъществявано самостоятелно от семейства или с подкрепата на потребителите, е многообещаващ модел за бъдещето, включително от икономическа гледна точка, тъй като често такива стопанства се характеризират с добра вътрешна диверсификация, което ги прави устойчиви и допринася за високо ниво на добавена стойност в селските райони“**. Малките стопанства са важни и за целите, свързани с опазване на околната среда, понеже **„земеделските площи, използвани от дребни земеделски стопанства са от особено значение за управлението на водите и за климата, за бюджета за въглеродни емисии и за производството на здравословни храни, както и за биологичното разнообразие, за плодородието на почвите и за опазването на ландшафта“**. Тоест, признава се първостепенната важност на малките стопанства за

устойчивото развитие на селските райони, особено в областта на социалните, културните и екологичните дейности, а не само в икономиката, като това е и предпоставката за оцеляването на тези райони.

Според последните данни на Евростат, в рамките на ЕС са регистрирани малко над 10 млн. земеделски стопанства (2016 г.), земеделската земя заема 47% от европейската територия, а горското стопанство обхваща още 36%. Най-много земя за селскостопански нужди се използва във Франция - 28 милиона хектара. Следват Испания с 23 милиона хектара, Великобритания със 17 милиона хектара, 15 милиона хектара в Германия и 14 милиона хектара в Полша. Най-много фермери в ЕС има в Румъния, където те са малко над 3.4 млн. (около 1/3 от всички ферми в ЕС). Само още в Полша и Италия фермерите са повече от 1 млн. (съответно в Полша са 14% от всички ферми в ЕС, а в Италия – 10%). България е на десето място по този показател с малко над 200 хил. фермери (за 2016 г.). Работните места само в земеделието са 22 милиона - земеделски производители и селскостопански работници, а селското стопанство, хранително-вкусовата промишленост и свързаните с тях търговия на дребно и услуги, взети заедно, осигуряват около 44 милиона работни места. Селското стопанство на ЕС е един от водещите производители на храни в света и гарантира продоволствената сигурност на над 500 милиона европейци, като едновременно осъществява най-големия в света износ на продукти на хранително-вкусовата промишленост на стойност около 137,9 милиарда евро годишно (данни за 2017). Около половината от стандартната продукция, генерирана от селското стопанство в ЕС идва от фермите във Франция, Германия, Италия и Испания - тези 4 държави дават 54% от стопанската продукция на ЕС. Въпреки че в Румъния са концентрирани около една трета от стопанствата, те дават само 3% стандартната продукция на Евросъюза.

Преобладаващата част от стопанствата в ЕС – около две трети са малки (под 5 ха) или средни (под 100 ха), обратно – само 3% от фермите в ЕС са с площ над 100 хектара, като те обаче обработват повече от половината от използваната земеделска площ, която е около 171 млн. хектара. Средният размер на фермите е 15-16 ха. За сравнение - в САЩ има 2 млн. ферми, но средният им размер е 180 ха. 84% от фермите в ЕС разчитат главно на работна ръка от семействата, тоест представляват семеен бизнес и са основен източник на доходи. Въпреки че в ЕС селските райони са почти половината от територията, в тях живее само 22% от населението, формира се едва 16% от БВП и са заети 21% от работещите. В типично градските райони се създава 53% от БВП при 43% от населението, 10% от територията и 45% от работещите – ярко доказателство за изоставането на селските райони по отношение на добавена стойност, производителност, заетост и доходи. И макар че средствата за ОСП по първи и втори стълб представляват около 40% от бюджета на Съюза, като цяло, проблемите по отношение на селските райони остават идентични в по-голяма или по-малка степен във всички държави на ЕС.

Както се отбеляза по-горе, основната тенденция в повечето страни от ЕС е към повишаване на концентрацията и интензификацията на селскостопанското производство. По-малко на брой, но по-големи, предимно специализирани ферми, с

оптимална структура, механизирани, ефективно използващи ресурсите, с по-голям пазарен потенциал, съответно по-конкурентоспособни. Втора тенденция обаче е намаляване броя на земеделските стопанства в целия ЕС – в последните пет години са изчезнали (погълнати или фалирали) около 3 млн. стопанства (30% от всички), като това са почти изцяло малки производители или фамилни ферми. Незначителна част от тях са преминали в по-горната категория на средните стопанства и са постигнали икономически растеж. Вече беше казано, че тази тенденция се отразява негативно върху структурата на икономиката в селските райони – големите ферми нямат нужда от диверсификация нито на културите или породите, нито на дейностите си, те разчитат на по-високата ефективност, механизацията и големия финансов оборот. Често пъти райони, в които преобладават големите специализирани стопанства са с много добри икономически, но с влошени социални, културни и екологични показатели. Концентрацията на земеделски площи има отрицателно въздействие и върху развитието на селските общности. Тя води до загуба на работни места в селскостопанския сектор, понижаване на стандарта на живот на населението, създават се дисбаланси в териториалното развитие и в социалната сфера. Едно от последствията от концентрацията е и прехвърлянето на печалби и плащания на данъци от селските райони към седалищата на големите предприятия в градовете или дори в други държави. През 2013 г. едва 3,1% от земеделските стопанства в ЕС контролират 52,2% от земеделската земя, а 76,2% от стопанствата ползват едва 11,2% земята, като ЕК установява, че „тази тенденция върви в разрез с устойчивия и многофункционален европейски модел на земеделие, важна характеристика на който са семейните земеделски стопанства“ и че „е от първостепенно значение да се спре и да се обърне сегашната концентрация на сила в ръцете на големия сектор“ (Доклад, 2018). „Съсредоточаването на земя в ръцете на малък брой производители изкривява не само производствените, но и пазарните процеси и може да има неблагоприятно влияние върху земеделието в целия ЕС“ (Резолюция на ЕП за концентрацията на земя, 27.04.2017).

Именно заради гореописаните процеси Комисията по земеделие и развитие на селските райони още през 2013 г. разработва и внася за гласуване в Европейския парламент Доклад относно бъдещето на малките стопанства, който е и в пряка връзка с предстоящата реформа на ОСП и последващите решения на ЕК. В него се казва, че **„малките земеделски стопанства представляват модел на селско стопанство със социален характер, който понастоящем все още преобладава в ЕС и който може и трябва да съществува редом с други модели на селско стопанство от по-едър мащаб и с по-изразена пазарна ориентация“**. Отбелязва се и пряката връзка на тези стопанства с диверсификацията на икономиката в селските райони: **„малките земеделски стопанства изпълняват не само производствени функции, но също така и съществени функции, свързани с предоставянето на обществени блага**; това включва роли, свързани с околната среда и ландшафта (като допринасят за запазването както на характерния ландшафт на европейското село, така и на биоразнообразието в селските райони), социални роли (осигуряване на прехрана за милиони хора в Европа, предотвратяване на бедност и създаване на резерви от работна сила за промишлеността

и други сектори на икономиката, например туризма) и културни роли (съхраняване на прекрасни традиции, обичаи и други нематериални исторически ценности и производство на регионални и традиционни изделия“.

В документа се очертани и **основните проблеми на малките стопанства** - по-ниска ефективност, по-висока заетост, съчетана с ниска производителност, по-голямо разнообразие на продукцията, собственици в напреднала възраст и с по-ниско образование от работещите в пазарно ориентирани земеделски стопанства, трудности с наследяването. Отчетено е и различието между регионите - както между севера и юга на Европа, така и между старите и нови държави-членки. В групата на южноевропейските държави - Испания, Португалия, Италия, Гърция голямото разпространение на малки земеделски стопанства произтича от историческите условия и естеството на продукцията, а в северните държави преобладават т.нар. „аграрно-промишлени“ комплекси. Присъединяването на новите държави членки също променя значително структурата на европейското селско стопанство, както и на сектора на малките земеделски стопанства в ЕС. Малките стопанства са характерни в голяма степен за новите страни – членки, като следствие от разпадането на бившата държавна собственост (различните форми на ТКЗС). Земеделски стопанства с по-малко от 1 икономическа единица присъстват в старите държави - членки, като Италия и Гърция (17% от земеделските стопанства), Австрия и Швеция (21%), Португалия (34%). Интересното е, че между 2005 г. и 2007 г. броят на тези малки стопанства се увеличава в страни като Великобритания, Австрия, Швеция и Португалия, но леко намалява в Италия, Гърция и Испания. Нарастването и намаляването на броя на тези малки единици в отделните страни може да се обясни със системата на субсидиране до 2013 г. и прилагането на схемите за директни плащания. Холандия е единствената държава, в която няма малки стопанства.

Пак във връзка с начина на субсидиране в този период, средният размер на земеделските стопанства се увеличава във всички страни, макар да съществуват регионални различия. През 2010 г.(последното официално реално преброяване на земеделските стопанства) средният размер на земеделските стопанства в ЕС е 14,2 ха, разпределени както следва: 50,1 ха в северозападната част, 12,0 ха в южната част и само 7,1 ха в новите държави членки. Изводите са, че в рамките на досегашната ОСП (до реформата през 2013 г.) продължават да се фаворизират едрите земеделски стопанства с пазарен характер, които така или иначе постигат значителни печалби. През 2016 г. картината се променя именно поради системата на субсидиране – увеличава се средният размер на фермите и в страните от Източна Европа, като например в България става 20,5 ха и значително надхвърля средноевропейския, който се увеличава на 16 ха. Това е за сметка на все по-големите ферми, които „изяждат“ малките. Въпреки специалните програми за подпомагане на малки стопанства в периода 2014-2020 г., диспропорциите не само в субсидирането, но и в мащабите на конкурентоспособността и доходите се запазват. Запазва се и противоречието на приоритетите в ОСП – евтина храна и съответно евтини суровини за преработващата промишленост (големи механизирани стопанства) и достойни доходи, заетост,

диверсификация и устойчиво развитие на селските райони като привлекателно място за живеене (базирано на съществуването на малки, обикновено семейни стопанства). Друг проблем е и изкривяването на субсидиите, тъй като действащите правила относно горната граница на директните плащания престават да функционират, ако юридическите лица притежават многобройни дъщерни предприятия, всяко от които получава тази горна граница – проблем характерен предимно за държавите от бившия източен блок, но и за някои от старите държави-членки. Отчетено е и това, че акционерните дружества напоследък навлизат в сектора на селското стопанство с обезпокоителна скорост и те често извършват трансгранична дейност и следват стопански модели, водени в много по-голяма степен от интереса към спекулациите със земя, отколкото към селскостопанското производство, което също изкривява заложените принципи на субсидиране (*Резолюция за концентрацията на земя, 2017*). Настоящата структура на ОСП допринася и за това, че сега голяма част от получателите на преки плащания по ОСП не извършват селскостопанска дейност, а просто притежават земеделска земя (*Доклад, 2018*).

Реформата на ОСП през 2013 г., допринася за ограничаване на това въздействие чрез въвеждане на по-големи плащания за първите хектари и с постепенно намаляване на подкрепата на площ, а рамката за периода 2014-2020 г. е по-благоприятна за малките фермери (включително и чрез специални програми), но тенденциите от предишните години се запазват. По данни на Евростат през 2017 г. малките стопанства (под 5 ха) в ЕС са около 3,43 милиона и обработват 7,7 млн. ха земя, като са получили 2, 4 млрд субсидии, големите стопанства (над 250 ха) са 80 хиляди, управляват 44,2 млн. ха земя и са получили 9 млрд субсидии – три пъти повече. Средните стопанства (от 5 до 250 ха) са 3,29 млн. и са усвоили 29 млрд. субсидии. Затова и според ЕК са необходими още промени - в *Съобщение на Комисията до европейския парламент за бъдещето на прехраната и селското стопанство* от 29.11.2017 се казва, че „макар че ролята на директните плащания за стабилизирането на доходите от земеделска дейност по принцип среща одобрение, фактът, че 20 % от земеделските стопани получават 80 % от плащанията, понякога предизвиква обвинения в „несправедливост“. Тези цифри отразяват една система, в която плащанията са обвързани със земята, а тя е съсредоточена у малък брой земеделски стопани. Половината от бенефициентите по ОСП са много малки стопанства, а повечето плащания отиват за средни по размер и големи професионални семейни стопанства; би трябвало обаче да се насърчи едно по-балансирано разпределение на подпомагането“. В *Доклада на ЕК относно бъдещето на прехраната и селското стопанство* от 22.5.2018 се залагат и новите принципи на ОСП след 2020 г. - счита, че е необходимо да се запази настоящата структура с два стълба (директни плащания и подкрепа за селските райони), като подчертава, че стълбовете трябва да бъдат съгласувани и взаимно допълващи се, като опростената, обоснована, прозрачна и лесна за прилагане схема за единно плащане на площ (СЕПП) трябва да се запази и след 2020 г. Като се има предвид обаче, че малките земеделски стопанства получават едва 8% от субсидиите в рамките на ОСП, в Доклада се подчертава, че подкрепата за по-големите стопанства следва да бъде постепенно намаляваща и със задължителен таван, а по отношение на малките и средните семейни земеделски

стопанства и младите земеделски стопани счита, че е **необходима по-целенасочена и сериозна подкрепа, включително и в рамките на подхода ЛИДЕР**. Други предложения са запазване на опростената схема за дребни земеделски стопани, включването в нея на стопани с под 5 ха земя, както и такива без земя (например пчеларите и някои животновъди), включване в подпомагането на стопани на непълно работно време и такива със смесен доход, както и да бъде запазено съществуващото изключение и най-малките стопанства до 15 ха да не бъдат обременявани с допълнителни мерки в областта на околната среда и климата.

Както става ясно, основен приоритет за следващия Програмен период е осигуряването на **адекватна финансова, техническа и административна подкрепа за опазване и развитие на малките стопанства**, което ще има благоприятен ефект и върху навлизането на нови и млади земеделски стопани в сектора, както и върху развитието на селските райони и предпазването им от обезлюдяване и създаване на допълнителни диспропорции между регионите вътре в държавите и на междудържавно ниво в рамките на Съюза. Осъзната е необходимостта от поддържането и на двата подхода - единия към подпомагане на интензивното земеделие и големите специализирани ферми и друг – към поддържане жизнеспособността на малките стопанства и диверсификация на дейностите, тъй като и двете форми на стопанисване са полезни и важни. Първите са свързани с евтините и достъпни храни за всички, както и за осигуряването на достатъчно суровини за хранителната, химическата, дървопреработвателната и други преработвателни индустрии. Вторите са важни за оцеляването на селските райони и имат и социална функция – осигуряват доходи и заетост на семействата, за които земеделието е единствен поминък. Затова в *Доклада за бъдещето на малките стопанства* (2013) се констатира, че те разполагат с няколко възможности за развитие:

- продължаване на досегашната форма и след това поемане (наследяване) от следващите поколения, което обаче обикновено се налага по принуда - поради липса на възможности за намиране на друга работа и други източници на доходи;
- ликвидация и заличаване в резултат от прехвърлянето и продажбата на земята на големи стопанства, като собствениците излизат в пенсия или започват някаква друга работа;
- развитие и модернизиране, включително чрез увеличаване на земеделската площ и съответно увеличаване на продукцията, за да се превърнат в пълноценен участник на пазара;
- продължаване на собствената дейност с извършване на промени чрез **диверсификация на дейностите** и съответно на източниците на приходи.

Философията на ОСП относно **диверсификацията в селските райони** е, че селското стопанство не е просто производство на храна. То произвежда и други „продукти“ – природни територии за отдих и туризъм, за любуване на красиви пейзажи, екологични и екосистемни услуги, среда е за дивите животни и растения, т.е. за биоразнообразието, може да преработи някои вредни отпадъци и климатични въздействия, отговорно е за чистотата и опазване на водите, а освен това има и социални функции – източник е на работа и доходи за голяма част от семействата в селските райони, определя начина им на живот, запазва местната идентичност и култура. Прилаганите политики за развитие на селските райони и в настоящия програмен период дават възможност за

диверсификация на дейностите в селската икономика, особено чрез по-малките проекти, реализирани чрез подхода BOMP. Вследствие на това, в цяла Европа, както и в България, земеделието от основен отрасъл и единствен източник на доход за населението в селските райони започва, макар и бавно да отстъпва място и на други бизнес дейности. Създава се възможност за пълноценно оползотворяване на всички ресурси, в това число и на поземлените ресурси, които не се използват за земеделие, а **устойчивото развитие вече се свързва именно с диверсификацията** – селският район се развива успешно не само според икономическите си резултати, но и според по-широки социални и екологически аспекти, които са също много съществени, наред с финансовите показатели.

3. Диверсификацията като елемент от развитието на селските райони

3.1. Диверсификацията като част от интегрираната политика

Основната и първоначална цел на ОСП е да подкрепя конкурентоспособността на земеделието като най-важен отрасъл на икономиката, осигуряващ продоволствена сигурност – евтина и достъпна храна. С въвеждането си през 1962 г. ОСП се развива само в един стълб – като политика, насочена единствено към подпомагане на производството. В началото на 90-те години на миналия век целта на ОСП се измества от стимулиране на производството към стимулиране на доходите на земеделските производители, постигане на по-висока устойчивост и повече задължения за опазване на околната среда. След 2004 г. връзката между субсидии и производство е прекъсната чрез необвързаното подпомагане на единица площ. Това означава, че фермерите вече няма нужда да произвеждат храни, за които няма пазар само за да получават субсидии. Вместо това земеделските стопани имат свободата да произвеждат това, което пазарът и потребителите искат, да търсят и да разработват нови доходоносни ниши. Реформата от юни 2013 г. има три приоритета: жизнеспособно производство на храни; устойчиво управление на природните ресурси; балансирано развитие на селските райони в целия ЕС. Все пак, постигането на стабилна и печеливша фермерска дейност остава главната задача на субсидирането и начин за справяне с нуждите, свързани със заетостта, растежа и бедността, тъй като неконкурентните и неефективни стопанства не могат да генерират растеж и да осигурят адекватни доходи за земеделците в дългосрочен план.

Въпреки добрите резултати в посока подобряване на конкурентоспособността и доходите в земеделието, освен намаляването на броя на стопанствата, специализацията им и концентрацията на земя и производства, през последните години като основна тенденция в европейски мащаб се очертава и продължаващ спад на селското стопанство като дял в икономиката и понижаване на селскостопанската заетост. Причините за това вече бяха изложени и те са общи за Съюза – високата степен на механизация в големите ферми води до поевтиняване на продукцията и намаляване на БДС в абсолютни числа, както и съответно до загубата на работни места. Глобализацията на пазарите предопределя силна конкуренция между вносни и местни продукти и поставя в неравностойно положение малките производители, индустриализацията и услугите, които предоставят по-привлекателни работни места в

градовете води до миграция, а в града реализацията на младите хора е по-голяма, удобствата за живеене са повече. Развитието на инфраструктурата и транспортните връзки правят възможни специализацията и отдалечаването на производствата от източниците на суровини, засилва се неравенството в развитието на различните държави в рамките на ЕС, както и неравенството между регионите в границите на националните държави. Продължава и западането на селските райони и то не само в икономически смисъл, а и откъм качество на човешкия капитал, влошаване условията за живот, липса на социални услуги и редица екологични проблеми.

Именно по тези причини още през 90-те години в ОСП се предлага и въвеждането на **интегрирана политика за развитие на селските райони**, включително и чрез прилагането на подхода ЛИДЕР, като този интегриран подход се засилва и обогатява с всеки следващ програмен период. В момента бюджетът на ОСП се разпределя за три вида разходи: **подпомагане на доходите на стопаните и на използването на устойчиви земеделски практики**: преки плащания при спазване на строги европейски норми за сигурност на храните, защита на околната среда и здраве и хуманно отношение към животните. Тези плащания са изцяло финансирани от ЕС и представляват около 70 % от бюджета на ОСП. Реформата от юни 2013 г. предвижда 30 % от преките плащания да бъдат свързани с прилагането на устойчиви селскостопански практики, които са благотворни за качеството на почвите, биоразнообразието и околната среда като цяло. Това са например диверсификацията на културите, поддържането на постоянни пасища и на екологични зони в стопанствата; **мерки за подкрепа на пазара**: задействат се например при дестабилизиране на пазарите заради лошо време. Тези плащания представляват по-малко от 10 % от бюджета на ОСП; **мерки за развитие на селските райони**: мерки за подпомагане на фермерите да модернизират стопанствата си и да станат по-конкурентоспособни, като в същото време опазват околната среда; мерки за разнообразяване на селскостопанските и неселскостопанските дейности; мерки за поддържане на жизнеспособността на селските общности. Тези плащания са частично финансирани от страните от ЕС, обикновено са многогодишни и представляват 20 % от бюджета на ОСП. Тези три вида помощи са взаимосвързани и трябва да се управляват съгласувано. Например преките плащания осигуряват на фермерите не само стабилни доходи, но са и вид възнаграждение за предоставяните от тях обществени блага в областта на околната среда. По същия начин мерките за развитие на селските райони **улесняват модернизацията на стопанствата и едновременно с това насърчават разнообразяването на дейностите в селските райони.**

Интегрираната политика се стреми към намирането на равновесие между селскостопанската дейност с цел осигуряване на достатъчно и евтина храна и други форми на развитие на селските райони, както и към по-щадящо отношение към природните ресурси. Интегрираният подход трябва да допринесе за повишаване конкурентоспособността не само на земеделието, но и на цялата икономика на селските райони, за запазването и създаването на заетост, за подобряване условията на живот на населението в тях и за опазване на околната среда. Интегрираното развитие е базирано

на три основни принципа - първият принцип се основава на създаването и прилагането на такива политически мерки за развитие на районите, които да хармонизират и съгласуват икономическите, социални и екологични цели и да създават възможности за ползване на обективно съществуващите връзки между различните дейности за получаване на по-добър краен резултат. Вторият принцип се изразява в отчитане на териториалните характеристики, потенциал и проблеми на районите и тяхното ефективно използване или решаване. Териториалният подход се позовава на уникалността на природните, климатични, социални и други регионални характеристики, като освен обективните предпоставки, за индивидуалността на района принос има и човешкият фактор, въздействащ чрез своите решения, нужди и нагласи. Третият принцип е осъзнаването на необходимостта от активното включване на местните общности в процеса на местното развитие, включително чрез мултифункционално използване на ресурсите. В тази връзка, като модел за съвременно интегрирано и устойчиво развитие на селските райони се приема **диверсификацията** към дейности, различни от селскостопанското производство, независимо дали са свързани със стопанствата или са напълно отделени като самостоятелен бизнес.

Тенденцията към диверсификация на европейско ниво в последните години се изразява с нарастващо разнообразие на бизнес активности от вторичния (преработвателен) и третичния сектор (услуги, включително и социални) на селската икономика, които могат да бъдат допълващи доходите на земеделците или съвсем отделно начинание при отказ от земеделска дейност. Диверсификацията също така е свързана с постигането на определени приоритети, заложи в ОСП: насърчаване на трансфера на знания и иновации; засилване на конкурентоспособността; подобряване на организацията на хранителната верига и управлението на рискове; възстановяване, опазване и подобряване на екосистемите; насърчаване на ефективното използване на ресурсите и преминаването към нисковъглеродна икономика; насърчаване на социалното приобщаване, намаляването на бедността и икономическото развитие в селските райони. Подкрепата за такъв тип развитие е заложила и в новите документи на ЕК: „бъдещето на селските райони не зависи само от развитието на селскостопанския сектор, но също така е **свързано с диверсификацията и поддържането на други икономически дейности**, като например горското стопанство, занаятите и развитието на малките и средните предприятия и интегрирани производствени мощности, селски туризъм, развлекателни, образователни и спортни дейности (например езда) и устойчивото използване на земеделските и горските ресурси (включително отпадъци) за производство на енергия от възобновяеми източници или органични материали и продукти на основата на екологични процеси“, като се отчита „необходимостта от децентрализирани и интегрирани местни политики, свързани със социално-икономическите аспекти и идентичността и културата на селските райони, както и от истинска териториална система, стремяща се към полезни взаимодействия и съвместно използване на селските ресурси чрез колективни и междусекторни подходи“ (*Доклад на ЕК за бъдещето на работните места, 2018*).

Процесът на диверсификация в селските райони може да бъде изследван на две нива – на макро ниво става дума за регионално и териториално развитие, а на микро ниво – за развитие на отделното стопанство. Когато се говори за диверсификация на ниво селски район се има предвид промяна на структурата на цялата икономика на района и „отказ от едностранчива специализация” с цел придобиване на многостранен, многоотраслов характер. На ниво стопанство диверсификацията представлява стратегия за развитие, осъществявана чрез въвеждане на допълнителни дейности, различни от съществуващото производство стоки, технологии или пазари. На макро ниво това може да бъде постигнато единствено чрез целенасочени политики (държавни или на местните власти), а на микро ниво мотивацията е предимно лична – желание за започване на нов бизнес или работа, желание за повишаване на доходите, желание за финансова самостоятелност и т.н.. Предимството на подхода ЛИДЕР/ВОМР е, че може да съчетае успешно двете нива на диверсификация – да прецени потенциала и нуждите от различни бизнес-активности на конкретния селски район, като се намери баланс между пропорциите на различните икономически дейности, и едновременно с това да мотивира местните участници с оглед на техните желания, нужди и възможности да реализират проекти не въобще и по принцип, а обединени от общата Стратегия за ВОМР.

3.2. Диверсификация на ниво селски район

Вече се каза, че диверсификацията, наред с модернизацията и повишаването на конкурентоспособността на стопанствата, се счита за един от елементите на устойчивото развитие на селските райони. Тук трябва да се уточнят няколко понятия. На първо място, **диверсификацията не трябва да се бърка с т.нар. секторни политики** - подпомагането на различни сектори от земеделието, които са изоставящи спрямо развитието на други, въпреки че секторните политики целят именно диверсификация на самото земеделие. Например, в България данните за засетите площи през последното десетилетие показват, че в растениевъдство протичат процеси на ограничаване броя на културите, като през 2016 година на 77,9 % от обработваемата земя се отглеждат само 4 вида зърнени и маслодайни култури, докато при зеленчуците и трайните насаждения се наблюдава спад. Затова и секторната политика на държавата е да се субсидират приоритетно т.нар. „чувствителни“ сектори – плодове и зеленчуци, животновъдство. В целия ЕС подпомагането на пчеларството и винарството е обособено в отделни програми, за да се стимулира по-бързото им развитие. Такова секторно подпомагане търси баланс вътре в самото земеделско производство и има за цел разнообразяване на продукцията и осигуряването на хранителна сигурност за сметка на вноса и износа – да не внасяме домати, а да ги произвеждаме изгодно в местните условия, да не изнасяме само суровини като пшеница и слънчоглед, а и продукти с по-висока добавена стойност. Нещо повече – секторните политики може да целят преодоляването на „специализацията“ не само на регионално, но и на държавно ниво. Ако пак се върнем към проблемите на българското земеделие, в определени периоди от историческото ни развитие, включително дори и през 80-те години, селското стопанство е определяно като приоритетен икономически отрасъл, а България

като „аграрна“ държава, икономически ориентирана главно към селскостопанско производство и износ на храни към страните от СИВ. След промените и разпадането на големите промишлено-аграрни комплекси, не само земеделието, но и преработвателната промишленост и тежката индустрия, създавана по изкуствен път, също изпадат в криза и като следствие от „аграрната“ специализация, икономиката ни се оказва абсолютно неконкурентна. На регионално ниво секторните политики също могат да доведат до неефективно използване на ресурсите. Примери има и в световен мащаб – развитието на определени региони преминава през подходи за насърчаване с предимство на експортно ориентирани производства (вино, зехтин, сирена), концентриране на високотехнологични компании (производство на земеделска техника и препарати), преимуществено развитие на туризма за сметка на земеделието и др. Това не води до диверсификация на района, макар че в много случаи е печелившо и стабилизиращо икономиката, но в други случаи не може да спре западането и обезлюдяването и понякога се стига до парадокси – фалит на печелившия отрасъл поради липса на местна работна ръка, поради необратими щети, нанесени на природата, внезапна загуба на пазари заради конкурентно производство, политическа ситуация или нова конкуренция и др. Същото важи и за сектори, които ползват региона като база, а пазарите са локализирани далеч извън територията (производство на технически култури като суровини, които се изнасят), те също усилват икономическата база, но не са ориентирани към потребностите на района, нито към потребностите на населението, което продължава да страда от липсата на определени продукти и услуги. Все пак, важноста на секторните подходи, които обикновено са държавна политика не бива да се отрича, тъй като те балансират икономиката и осигуряват нейната конкурентоспособност според изискванията и промените на глобалния пазар. Те и не противоречат на диверсификацията на селските райони, тъй като дори в специализираните в определени производства територии, често пъти дейностите се разнообразяват по естествен път (например във винарските райони започва да се развива и винен, както и селски туризъм, в туристическите райони на морето често пъти се отварят нови ферми за пресни плодове и зеленчуци, търсени от потребителите и т.н.). Затова, въпреки политиките към диверсификация в неземеделски дейности, „секторните стратегии за плодове и зеленчуци, вино и пчеларство следва да останат задължителни за държавите производителки и следва да бъдат запазени спецификите на свързаните с тях инструменти и правила“ (Доклад, 2018).

На второ място и във връзка с гореизложеното за секторните политики, **устойчивото развитие на земеделския сектор и устойчивото развитие на целия селски район** са различни неща. Вече се каза, че има региони, в които земеделието е много добре представено и е основа на жизнеспособна икономика, създава работни места и прилични доходи за част от населението. Фермите обаче са специализирани в някаква област и съответно този вид продукция създава основната част от БВП на района, но останалите типове стопанства изпитват трудности и изостават в производството, реализацията на продукцията и доходите. Или нетните приходи на района се осъществяват от две-три големи ферми (например големи зърнопроизводители) и икономическите му показатели като цяло са добри, но малките ферми изобщо не са

развити, имат ниски доходи и не са конкурентоспособни, в малките населени места отсъстват различни типове услуги, включително и социални, населението намалява, а селата се обезлюдяват. В този смисъл устойчивото развитие на селския район не се определя само от устойчивостта на селското стопанство, а от съотношението на благосъстоянието между видовете ферми (малки/големи, растениевъдни/животновъдни), от разумното управление на природните ресурси и доколко е запазена природната среда, от социално-икономическия статут на домакинствата, от равнището на стандарта на живот, от наличието на инфраструктура, от условията на труд и заплащане, съхранението на общностите, културата и традициите и т.н. Диверсификацията с цел постигане на устойчиво развитие се разбира като баланс между всички сфери, а не само като разнообразяване на икономиката с дейности, различни от земеделие.

Освен това, когато става дума за диверсификация в селските райони, съвременният ѝ смисъл е много **по-широк от схващането за намиране на странични занимания за земеделците с цел повишаване на доходите им**. Идеята за диверсификация на заетостта в земеделието е на повече от 100 години и тръгва още от времето на индустриалната революция. Дребните фермери си намират работа в заводите и предприятията, без да изоставят напълно земеделското производство, като получават сигурна заплата за работата си, а селскостопанската дейност остава като хоби или за задоволяване на лични нужди. Макар че редица автори предричат, че това е временна “фермерска стратегия за оцеляване” и че малките стопанства ще отмрат по естествен път с концентрацията на земята и производствата, фамилните земеделски стопанства с частична трудова заетост и днес заемат значителен относителен дял по света и във всички страни на ЕС. В България по време на социализма масово земеделците работят в предприятията на тежката или добивната индустрия, електроцентралите, заводите, ТКЗС, като същевременно запазват малкото семейно стопанство за лично ползване и продължават да развиват земеделие. За разлика от европейските държави, в които фамилните стопанства с частична заетост се оказват стабилни структури и продължават да развиват земеделски бизнес, у нас след фалита на държавните предприятия, хората останали без работа не успяват да се „завърнат“ към селскостопанската дейност като основна, а не допълваща за доходите им. Разбира се, за това има и редица други причини, като например липсата на финансов капитал, прекъсването на традицията с предишните поколения, неспособността да се управлява повече земя (макар и възстановена в реални граници), липсата на предприемачески умения и образование, миграцията към градовете. Много от стопанствата в началото на прехода пустеят, тъй като собствениците им търсят друга реализация, а селското стопанство не е привлекателен бизнес. Въпреки че през годините относителният дял на заетите в земеделието нараства, този процес е повече следствие от невъзможността да се намери друга работа, отколкото осъзнато желание за правене на земеделски бизнес. И въпреки че в новите европейски документи се настоява земеделците с частична трудова заетост да бъдат признати за пълноправни земеделски производители, все пак трябва да се има предвид, че работата в индустриално предприятие или някакъв друг вид основна заетост, не е същинска диверсификация и подобни стопанства, обработвани като

„хоби“ не постигат растеж, нито могат да се справят с нарастващите изисквания на пазара.

Диверсификацията като част от интегрираното и устойчиво развитие на селските райони е най-тясно свързана с **развитието на местното предприемачество**, а не е просто борба с безработицата и повишаване на доходите. Грижата за околната среда, развитието на инфраструктурата, образованието, социалните услуги, макар и задача не само на бизнеса, а и на местните власти, също са част от интегрирания подход, който разглежда селските райони като цялостни социално-икономически общности, а не като места за развитие на аграрния сектор плюс допълнителни дейности. Интегрираният подход е в тясна връзка и с децентрализацията на политиките и управлението, като тук е мястото да се припомни, че **основната роля в това отношение е отредена на подхода ЛИДЕР/ВОМР** и местните инициативни групи. Основан на участието на местните хора във формулирането на потенциала и проблемите на тяхната територия, този подход на база заложените от държавата приоритети и секторни политики дава възможност на самата местна общност да решава в кои сфери и как да ги осъществява, включително и по отношение на диверсификацията на стопански дейности. Подкрепата приложена по този начин е ефективна, защото използва местните ресурси, изпълнява се от тези, които са я дефинирали и се насочва там, където е възможна. Така, от една страна се изгражда местен консенсус, съпричастие и доверие, а от друга развитието на отделните територии като съвкупност на един регион балансира неговото общо развитие чрез съчетаване на подходите „отдолу-нагоре“ и „отгоре-надолу“ (регионалните и държавни политики). Подходът ВОМР повишава информираността и гъвкавостта в пазарното поведение на земеделските производители - търсенето и насочването към определени пазарни ниши, следенето на променящите се правила и изисквания, познанията за нуждите и проблемите на района, обобщения поглед върху съгласуваността на проектите – кои са подходящи и полезни за цялата местна общност и кои отговарят на секторните политики. МИГ се явява и нещо като посредник между идеите и желанията на местните общности и съгласуването им с по-общата политика на държавата по отношение на селските райони, тъй като балансът между приоритетите на селския район, на региона и държавната политика е залог за по-траен и по-успешен резултат. Например, желанието за развитие на алтернативен туризъм зависи не само от наличието на природни или културни дадености, а и от специализацията, която държавата е определила за отделните региони и за която е обещала да оказва съдействие, има пряка зависимост и от инвестициите в инфраструктура и реклама, които са склонни да направят общинските власти. Друг пример може да се даде с производството на специфични местни продукти – вино, сирена, деликатеси, особено ако се цели завладяването на по-големи пазари у нас или в чужбина. Доказано е, че не конкретните марки, а произходът на продуктите първоначално привлича потребителите – търсят се френски и италиански вина, както и гръцки и испански зехтин, швейцарски сирена, българско розово масло и българско кисело мляко и т.н. – тоест популяризирането на типични продукти пак е въпрос на държавна политика, включително чрез организирани участия на изложения, съдействие при износа, данъчни облекчения, субсидиране по специални промоционални програми и всякаква друга

помощ. В този смисъл, експертите на МИГ са в състояние да отсяват по-перспективните проекти, които ще донесат полза не само за собствениците на бизнеса, но и за цялата територия.

Затова, когато се говори за диверсификация и избор на дейности, различни от земеделието, на първо място трябва да се **отчетат потенциала и нуждите на селския район**, да се обвържат с регионалните ресурси, приоритети и с локалните възможности на общността. Особено важно е да бъде намерен и добър баланс между земеделския сектор и неземеделските дейности, за които регионът има естествени предимства. Например, за равнинните райони е подходящо създаването на големи ферми, които произвеждат зърнени, маслодайни и технически култури, както и големи кравеферми, на които е осигурен по естествен начин достатъчно фураж. В тези т.нар. „житници“ е трудно да се прави алтернативно земеделие или да се търсят конкурентни производства. Нещо повече - в Италия и Австрия например, има поставени изисквания и не се разрешава на равнинен терен да се отглеждат лозя и овошки. В такива региони диверсификацията може да се развива в посока малък бизнес с нишови земеделски продукти (гъби, екзотични зеленчуци, билки), развитие на занаяти и изкуства, социални услуги, екосистемни услуги за опазване на околната среда, алтернативна енергия, услуги за населението – зъболекарски и лекарски кабинети, автомонтъорски и транспортни услуги, фризьорство, културни центрове и т.н. В други райони с по-смесен или планински релеф обаче диверсификацията е повече от необходима, тъй като там фермите са малки, а населението също е с намален състав – в планинските райони гледането на животни на естествени пасища е подходящо за диверсификация с преработващи мощности – за производство на млечни продукти, специфични сирена, за пчеларство, биоzemеделие, алтернативен и селски туризъм. За развитието на отделни отрасли е важно и местоположението на територията, както и състоянието на инфраструктурата. Много честа практика в ЕС е в погранични райони да се създават местни пазари за малкия бизнес, да се правят съвместни складове или предприятия за преработка. Наличието на добра пътна мрежа е предпоставка за успешна търговия и лесен транспорт на преработена продукция, както и за развитие на туризма. Близостта до река също може да спомогне за развитието на различни видове туризъм, включително спортен, лов и риболов, както и да послужи за основа на атракции за екологичен туризъм – наблюдение на птици и риби, редки видове растения и животни. Струпването на културни и археологически забележителности предполага развитието на културен туризъм. Има райони със специфични кулинарни традиции, които разчитат на диверсификация в туристически услуги, свързани с промотирането им – рецепти, продукти, запазени стари технологии на готвене.

Възможностите за диверсификация на дейностите в определен селски район зависят и от **специфичните характеристики на населението** му като възрастова структура, образование и др.,. Те са определящи при развитието на човешкия потенциал на района и влияят пряко и косвено върху предприемаческата активност. В по-малките населени места, където живеят предимно възрастни хора не може да се разчита на местната инициативност, не само поради обезлюдяването, но и поради липсата на финансови

средства за инвестиции, както и заради отдалечеността им от пазарите и градските центрове за търговия. Там обаче може да се подкрепи инвестиция, идваща от друго населено място, която предлага липсващите социални услуги – например център за общуване и събития, подвижен медицински кабинет или развитие на бизнес, който ще стимулира завръщането на млади хора в селото чрез създаване на работни места. В райони, където населението е преобладаващо с ромски произход диверсификацията може да се търси в образователни и културни центрове, както и създаване на алтернативна заетост. Трябва да се има предвид и нивото на доходи на населението – ако например ще се правят магазини за биопродукция или специфични услуги, дали ще има достатъчно хора, склонни да плащат по-високи цени, за да осигурят жизнеността на подобен бизнес. Диверсификацията се влияе от **търсенето на специфични продукти или услуги**. Стана дума, че много често земеделието се диверсифицира в производство на биологична продукция, чието търсене се увеличава не само в световен мащаб, но и у нас, както и желанието за здравословно хранене. Добавянето на стойност чрез производство на биологични плодове и зеленчуци, месо и млечни продукти и т.н. се счита за сравнително перспективен бизнес и се субсидира сериозно в ЕС като част от програмите за разнообразяване на дейностите в земеделието. Друг пример за специфично търсене е в населено място, което е в близост до града-център на общината да се създадат социални услуги като детски дневен център във фермата, който да замести липсващите детски градини, образователна ферма за ученици, център за занаяти за хора с увреждания. Възможностите за по-лесен достъп до по-голям пазар също предопределя избора на дейности за диверсификация – например преработка на селскостопанска продукция, която да се продава в близките градове.

Диверсификацията на икономическите дейности в селските райони зависи много и от **мотивацията на земеделците, както и от тяхната информираност и предприемаческа активност**. Това е субективен фактор, който обаче не трябва да се пренебрегва – често пъти собствениците на стопанства не знаят какво точно могат да направят, нямат доверие на институциите, не разполагат с информация за начините на подпомагане, не са уверени в собствените си възможности, смятат, че няма смисъл. Въпреки че теоретично желаят повишаване на доходите си или увеличаване на продукцията, често разчитат някой друг – в повечето случаи държавата, да им реши проблемите, а идеята за допълнителни дейности не се приема като потенциална бизнес възможност, а като някакъв вид временна субсидия, от която не произтича жизнеспособен бизнес-план след прекратяването ѝ. Подобна пасивност може да се превърне в сериозно препятствие пред разнообразяването на икономиката и развитието на района, тъй като диверсификацията на селските райони все пак е съвкупност от диверсификацията на дейности в отделните стопанства, а тя зависи най-вече от мотивацията и желанията на техните собственици.

3.3. Диверсификация на ниво отделно стопанство

На ниво отделно стопанство също се говори за устойчиво развитие, като способността за диверсификация се счита за важна част от това развитие, наред с инвестиционната и иновационна активност, модернизацията, нивото на мениджмънт и организация на

работата, пазарните позиции, способността за възпроизводство и продължителността на съществуване. Диверсификацията на отделното стопанство представлява **стратегия за растеж**, осъществявана чрез въвеждане на допълнителни дейности, различни от произвежданите продукти, услуги или пазари и осигуряваща повече от един източник на доходи. Диверсификацията се счита и за успешен инструмент за управление на риска, като избягва концентрацията върху едно производство и предлагането на продуктите само на един пазар, като помага за запазване стабилността на предприятията дори в условията на криза, тъй като обикновено икономическият спад не настъпва едновременно във всички сектори и на всички пазари. От гледна точка на отделния земеделски стопанин, диверсификацията може да бъде дефинирана като придобиване на по-висока конкурентоспособност в резултат на инвестиране на излишък, генериран от основната (земеделска) дейност в друга (земеделска или неземеделска) дейност. Чрез диверсификация на производството, икономическата си заетост и източниците на приходи, земеделските производители могат да оптимизират ефективно използването на собствените си ресурси – земя, растения/животни, работна сила, техника, производителност на труда, и т.н., като така постигнат по-голяма икономическа стабилност и едновременно да отговорят на предизвикателствата, свързани с опазване на биоразнообразието, екологичните практики, социалните проблеми и обществения интерес в развитието на селските райони. Само по този начин малките стопанства ще са „в състояние да се справят с всички проблеми чрез приспособяване на производствените си решения и/или на методите си за производство и чрез диверсифициране на дейностите си с цел справяне с постоянни структурни промени в селскостопанския сектор“. (Доклад, 2108).

Диверсификацията в селското стопанство **може да бъде от различни видове**. Според някои автори, тя трябва да се разглежда като етапи на растежа на стопанството: на първия етап диверсификацията се изразява в пренасочване на производството от една към няколко култури; на втория етап стопанството вече има повече от едно производство и може да отглежда и продава продукти в различни периоди от годината; като трети етап диверсификацията се разбира като смесено производство на растениевъдство и животновъдство; и чак на четвъртия етап - диверсификацията е свързана с дейности извън селското стопанство. Както се вижда обаче, това може да е бил моделът на развитие в миналото, но сега изобщо не е задължително земеделските стопанства да преминават през тези етапи, за да постигнат растеж – например големите ферми си остават специализирани само с една култура и дори често пъти при тях процесът е обратен – при разрастването от повече земеделски култури производството се ограничава само до най-печелившата. Според други автори, диверсификацията е дейност, която използва селскостопанските ресурси за други, неземеделски цели, трети автори пък я свързват с дейности, които се отнасят до включването на стопанството в предоставяне на продукти и услуги на други земеделски стопанства, тоест разглежда се като мрежа от дейности, които различните стопанства на една територия си разпределят помежду си. Според най-популярните дефиниции, диверсификацията в земеделието може да е от **хоризонтален тип**: разнообразяване с други земеделски дейности, различни от досегашните – например отглеждане на няколко вида култури,

които се редуват и се предлагат на пазарите по различно време, съчетаване на животновъдството с производство на собствен фураж, сеитбооборот и т.н., като в тази категория се включват дейности, които се упражняват вътре в стопанството с използване на земеделска земя и други природни ресурси като пасища, ливади, гори. Този вид диверсификация се свързва и с предлагането на нови продукти или задоволяване на допълнителни или идентифицирани нови потребности на съществуващите и потенциални потребители, т.е. може да е свързана с технологична модернизация на производството или прилагане на нови производствени практики с цел по-високо качество на продукцията, със създаване на нов продукт (примерно нови сортове зеленчуци, нови породи месодайни животни и т.н.) **Вертикалният тип** диверсификация предполага извършването на неземеделски дейности, които обаче са зависими от продукцията на стопанството. Този тип диверсификация също може да е няколко вида – например, когато произведената продукция се използва като храна за туристи, практикуващи селски или друг вид алтернативен туризъм или фермата стане образователна като едновременно с това осъществява директни продажби за посетителите. Друг вид вертикална диверсификация предполага участие надолу или нагоре във веригата на добавянето на стойност, налице е връщане в предходни фази на производствения процес, с цел да се заместят доставчиците на суровини и материали, или пък навлизане в следващите фази на преработка – когато винопроизводител, който до този момент е изкупувал грозде от други, започне да отглежда собствени лозя, или обратно – собственик на ферма за крави започне да произвежда собствени марки сирене и кашкавал, т.е. се захване с преработка на млякото. Т.нар. **конгломератна (латерална) диверсификация** включва неземеделски дейности, които са извън стопанството и нямат никакво отношение към неговата продукция – например, откриването на фризьорски салон, детска градина, занаятчийска работилница, транспортна фирма или друг бизнес, който се практикува едновременно със земеделска дейност на непълнен работен ден или се осъществява от други членове на семейството на земеделския стопанин. Съществува и четвърти вид диверсификация – **пазарна (разновидност на хоризонталната)**, която е свързана с разнообразяване на маркетинговите подходи, намиране на нови канали на дистрибуция, търсене на нови групи клиенти – например ферма, която досега е продавала само на търговци на едро, започва да предлага зеленчуците си директно на потребителите чрез интернет сайт или чрез договорно фермерство на семейства от близките градове. При всички случаи, за какъвто и вид диверсификация в земеделието да става дума, водещите елементи са: разнообразяването на дейностите и започването на нови; възможности за допълнителна заетост – често пъти за цялото семейство; приходи от различни източници.

Трябва да се направи уточнението, че диверсификацията, макар да е предпоставка за подобряване на доходите, не е непременно пряко свързана с финансовата стабилност или устойчивия растеж на стопанството. **Малките до средни стопанства са по принцип диверсифицирани много повече от големите ферми.** Това произтича от тяхната същност – обикновено се стопанисват семейно, част от продукцията отива за собствено задоволяване, а друга част отговаря на специфично пазарно търсене (примерно продават мед или малки количества домати, череши или малини сезонно),

наличният ресурс на земя е ограничен и редуването на културите е по принуда. Ако едно малко стопанство е специализирано в производството на един вид растения или животни, приходите и съответно жизненият стандарт на семейството ще зависят само от количеството и качеството на реколтата и съответно на нейната цена, която е силно зависима от промените на пазара. При лоша година това стопанство ще има слаби или отрицателни финансови резултати, а при няколко последователни такива години е възможно дори да фалира. Ако обаче фермата произвежда различни продукти: мляко, месо, зеленчуци, зърнени храни и т.н. или развива селски туризъм, преработва продукти и има някакъв друг малък бизнес, съответно получава приходи от няколко източници, тя няма да бъде толкова зависима само от един от тях или поне ще си осигури част от прехраната в натура. Освен това, в малките стопанства, работата позволява собственикът да практикува и друга заетост извън селското стопанство, от която да получава заплата, а в свободното си време да работи във фермата. Тоест, за малките стопанства диверсификацията е донякъде принудителна с оглед на финансовото им оцеляване.

Очевидно е, че големите ферми пък работят при по-тясна специализация и съответно по-ниска степен на диверсификация, тъй като разчитат на други фактори за по-добрите си икономически резултати – механизация и снижаване разходите за труд, увеличаване на продукцията чрез употреба на химически препарати или хормони, производство на големи количества еднотипна продукция за задоволяване на пазарното търсене на индустрията, големи обороти, включително и чрез реализиране на износ - ярък пример в това отношение са големите стопанства за зърнени и технически култури, както и големите ферми за отглеждане на пилета или крави. Има обратна зависимост – колкото по-голямо е едно стопанство, толкова по-малко е диверсифицирано – дори в някои от средните стопанства е характерно наличието на много по-малко на брой различни земеделски култури - обикновено 2-3 вида, като основната култура заема по-голямата част от земята, а останалите една или две се отглеждат върху нисък дял от общия размер на площите в стопанството – примерно собствениците на винени лозя, заедно с тях отглеждат овощки или черупчести плодове, но само в края на парцелите. В това отношение, такъв тип средни стопанства са по-близки до специализираните, отколкото до стопанства с реална производствена диверсификация. Макар да се отчита наличието на производствено разнообразие в тях, то по-скоро е формално. Все пак, те обаче са склонни към вертикална диверсификация – в горния случай лозарството често пъти е диверсифицирано с производство на вино, а то от своя страна – със създаване на дегустационни зали във винарната и развиване на туристически услуги. Изводът е, както вече се каза, че няма гаранция, че диверсификацията на ниво стопанство осигурява икономическия му растеж или устойчивост. Наблюдаваното разнообразие на култури, животни и дейности, характерно за малките индивидуални стопанства, е свързано по-скоро с осигуряването на възможности за елементарното им оцеляване и те всъщност имат много по-ниска икономическа ефективност, в сравнение с големите стопанства. Тук трябва да се повтори, че в днешно време диверсификацията на земеделските стопанства не се разбира само като икономическа стратегия, а ѝ се

придават и социални функции, както за отделното стопанство, така и за целия селски район.

Става ясно, че диверсификацията на ниво отделно стопанство, макар че е важна за подобряване стандарта на живот на земеделските производители, не е гаранция за устойчиво развитие. Тя трябва да се реализира също чрез **интегриран подход** – от индивидуалните нужди и желания на отделния производител към специфичните потребности, потенциал и нужди на съответния селски район. Интегрираният подход включва съчетаването на местно ниво на различните секторни политики на държавата – към земеделието, малкия бизнес, към околната среда и подобряването условията на живот на местните общности. Последните констатации на ЕК сочат, че икономическият растеж не зависи само от наличието на ресурси, но и от достатъчно ефективното им управление и равновесието между взаимосвързаните фактори на растежа. Едновременно с продуктивността и конкурентоспособността на земеделието, значими за отделните стопанства остават и заетостта, развитието на услугите, инфраструктурата, културата и екологията в селския район. Отново трябва да се припомни, че една от основните характеристики на ЛИДЕР е именно интегрираният подход – в случая съчетава идеите за диверсификация на двете нива – индивидуално и териториално, като така се отварят възможности за различни ниши на предприемачеството, които не си пречат и не се конкурират помежду си, а напротив – допълват се и спомагат за повишаване стандарта на живот на цялата общност.

От казаното дотук става ясно, че диверсификацията е **необходима предимно за малките стопанства** и е важна за тях дори в райони, които не са изостанали икономически, независимо дали добрите им финансови показатели се дължат на специализирано земеделие (винопроизводство, зърнени култури) или на друг тип специфични производства или услуги (преработваща промишленост, туризъм, хазарт). Практиката показва, че развитието на стабилни сектори, представени от разнообразни бизнес дейности бележат социално-икономическия растеж на конкретните региони. По принцип, за диверсификация се говори и когато нараства заетостта в индустрията или обслужващия сектор, които да компенсират слабата заетост при наличие само на земеделско производство. Такива райони регистрират и относително стабилна демография или дори леко нарастване на населението. Както обаче, вече няколко пъти беше повторено, именно малките стопанства, както и микро- и малките предприятия съставят основната социална тъкан на селските райони, остават традиционен поминък на населението и основен източник на доходи и са от решаващо значение за устойчивото развитие на региона, което включва не само икономиката. Във всички селски райони на ЕС са констатирани подобни сходни проблеми по отношение на дребното предприемачество, макар че у нас тези проблеми са много по-видими и по-сериозни. В последните години в доста от селските райони на България се установява солиден и голям земеделски бизнес (примерно зърнопроизводителите в Добруджа, винарските райони на юг) или успешни чужди инвестиции (заводи като в Севлиево, „Контур-Глобъл Марица 3“ в Гълъбово и др., предоставящи заетост за много голяма част от населението), които макар и да осигуряват относителна регионална стабилност

на икономиката, по никакъв начин не решават затрудненията на дребните земеделски стопанства, които продължават да оцеляват като ферми от семеен тип, с ниски доходи и нисък стандарт. И въпреки че има общо подобрене на доходите и услугите в тези райони, влошените условия на живот особено в селата, отсъствието на социални услуги, миграцията на младите към градовете, застаряването на населението не се променят. Затова и диверсификацията на малките стопанства в селските райони се счита като един от възможните начини за съживяването на цялата им социално-икономическа тъкан.

3.4.Причини и предпоставки за диверсификация

Доскоро се смяташе, че за селските домакинства земеделието е начин на живот и те са принудени да развиват нефермерски дейност поради малките си ресурси, ограничения достъп до земя, по-ниската продуктивност и съответно ниската възвращаемост на инвестицията, голямата трудоемкост – земеделският труд е предимно физически, високата степен на риск – природен и пазарен, липсата на субсидии, затруднената реализация на продукцията и т.н. В последните години съществуват схващания, че изборът на неземеделски дейности е свързан с доброволно желание за промяна на условията за живот и със стремежа към създаване на удобства, близки до градските, без да се напускат съответните малки населени места – т.е. повишаване на стандарта чрез промяна на самото място на живеене, преобразяване на селския район. Като доказателства се привеждат и вече не толкова редките примери за обратна миграция от градовете към селата, предимно на млади семейства, които бягат от стреса, замърсения въздух, натоварената работа и липсата на свободно време. Желанието им за живот сред природата и бизнес свързан с производството на чиста храна често пъти се сблъсква с липсата на елементарни условия – училища и лекари за децата, магазини за различни от хранителните продукти стоки, интернет, ресторанти и културни забавления. Диверсификацията като **създаване на този тип квази-градска среда с удобства** се изтъква сред мотивите за избор на неземеделски дейности.

Други теории разглеждат глобализацията на транспортните връзки и политиката на сближаване на регионите като предпоставка за диверсификация. Според тях, в миналото, когато големите разстояния са проблем за стоки и хора, всяка местна селищна общност има своя разнообразна икономика по подразбиране. Храната се произвежда, но и се преработва на място и се търгува срещу някакъв вид други услуги – в селото има шивач, бръснар, лекар, учител, общар, дърводелец, ветеринар, различни занаяти, като отвън се внасят само неща, невъзможни за производство, които и обикновено не са от първа необходимост. С развитието на инфраструктурата и транспорта, както и на леката индустрия, услугите се преместват главно в градовете, както и производствата на дрехи, мебели, дори на пакетирани хранителни стоки. Като резултат, селската икономика се стеснява предимно в сектора на земеделието и изпада в зависимост от други сектори, които дори нямат отношение към съответния регион, а се развиват на ниво държава или дори в сегашно време на ниво ЕС. Тъй като връщането към подобен вид затваряне и самозадоволяване на селските общности не е възможно, чрез диверсификацията на дейности се търси **стимул за развитие на бизнес на местно**

ниво, който не само да осигури липсващите стоки и услуги, но и да направи района привлекателен за живеене и да задържи населението в него. Политиката на сближаване е насочена към изравняване на регионите с по-лоши условия на живот и тези, които са по-развити, като в случая не става дума само за сближаване на ниво град-село, но и на ниво изостанали и по-напреднали селски райони, ниво различни квартали в градовете, ниво региони в отделните държави.

Въпреки концепциите за общо подобряване средата за живеене, вече беше казано, че за разлика от диверсификацията на дейностите на ниво селски район, която се определя от по-общите регионални политики, включително и стратегията на МИГ, диверсификацията на ниво стопанство има предимно лични мотиви и зависи най-вече от желанията, нуждите и предприемаческата активност на самия собственик. Преди „общото благо“ естествено е да бъде поставено личното, което е водещо дори при избора каква точно пазарна ниша да се заеме, включително и за т.нар. социално предприемачество, кое ще бъде печелившо за отделния стопанин и добро за семейството и кое е по силите и възможностите му. Познаването на тази мотивация е важно с цел повишаване на капацитета на потенциалните бенефициенти и убеждаване на местните хора да се заемат с нови начинания, създаване на увереност, че могат да успеят сами да подобрят живота си.

На първо място в мотивите за започване на нови дейности е **повишаването на доходите и осигуряване на по-добър стандарт за семейството**. Доходите и жизненият стандарт на земеделските стопани са в основата на ОСП, като почти една трета от бюджета на ЕС (директните плащания) все още е пряко или непряко заделена за подпомагането им. Развитието на нивото на доходите в земеделския сектор предполага, че без някакъв вид субсидиране, много европейски стопанства изобщо не биха могли да продължат съществуването си. Макар че по косвени данни е известно, че доходите в селското стопанство са в пъти по-ниски от тези в промишлеността и в услугите, в *Доклад на Европейската сметна палата от 2016* се казва, че „в законодателството на ЕС никога не са определяни понятията за „селскостопанска общност“, „добър жизнен стандарт“ или „доходи“, но се приема, че разполагаемият доход на земеделското домакинство е ключов елемент за оценка на неговия жизнен стандарт“, който обаче е в различно съотношение за различните държави-членки. Трудностите за определяне на тези понятия идват от няколко фактора – голяма част от малките стопанства са на физически лица, много от тях използват неплатен труд на членове на семейството, няма единна методика какво се разбира под понятието „доход“ – постъпления от продадената продукция, получени субсидии, доходи от други дейности, доходи от заплати от различна от земеделското работно и т.н., в нетния доход не са отчетени разходите, които освен разходи пряко за земеделие (купуване на семена, торове, препарати, техника, вложен труд), включват и разходите на самите домакинства, както и данъчното облагане и социално осигуряване. Системата за земеделска счетоводна информация (СЗСИ) използва понятието „нетен доход на земеделско стопанство на семейна работна единица“ за стопанства, които използват труда и капитала на собствениците и техните семейства, но не включва доходите на

стопанства, които са юридически лица и водят счетоводство като търговски фирми, а освен това не е въведена във всички страни на ЕС. Въпреки неясната методика, в същия доклад е отбелязано, че „според Комисията наличните статистически данни показват, че доходите на земеделските стопани все още са значително по-ниски от средните доходи в цялата икономика“. Така например, като показател за ефективността на стопанствата в Икономическите сметки за селското стопанство е въведен термина „стандартна продукция“ (у нас СПО – стандартен производствен обем), която има долен праг за всяка отделна държава. Данните в Доклада на Европейската сметна палата сочат най-нисък праг от 2000 евро годишно само за България и Румъния, в Гърция, Испания, Португалия, Естония, Литва, Латвия, Унгария и Полша този праг е 4000 хиляди евро, а в Германия, Франция, Холандия, Люксембург и Словакия – 25 хиляди евро. Този праг се отнася до най-малките стопанства, които могат да бъдат подпомагани, а има и още по-дребни, които не влизат в статистиката. Може да се предположи, че и доходите, разпределяни в тези стопанства следват подобно съотношение на ниски годишни приходи. Друг косвен показател са заплатите в селското стопанство. В Доклад на Световната банка за резултатите на ОСП (2018) се посочва, че в Дания, Холандия и Швеция заплащането за 1 час работа на полето или във фермата е средно 15 евро. Същевременно в България, Румъния, Литва, Латвия, Полша и Гърция се плаща три или дори под три евро на час. Трябва обаче да се подчертае, че доходите сами по себе си не са единствен показател за „стандарт на живеене“, тъй като покупателната способност в някои от държавите е изравнена, въпреки разликите в заплащането, като са различни и цените на основните потребителски стоки (включително енергия, горива, вода). „Селското стопанство и бедността в половината от държавите-членки на ЕС вече не вървят ръка за ръка. Разликата в доходите между селското стопанство и други сектори от икономиката видимо намалява“ се казва в доклада на СБ, като за основен фактор за това изравняване, освен модернизацията и повишаване на конкурентоспособността на земеделието, се посочва и диверсификацията на дейности в земеделските стопанства. Това се потвърждава и от вече цитирания Доклад на Европейската сметна палата, според който, например в Германия 30 % от стопанствата са декларирали, че са осъществявали стопански дейности извън земеделието, най-вече свързани с производство на биогаз, който произвеждат във фермите си и продават електричество на националната енергийна мрежа, във Франция са декларирани приходите от други дейности като преработката на селскостопански продукти, селскостопански услуги, селски и алтернативен туризъм, отдаването под наем на земя или сгради, включително и за инсталиране на вятърни електроцентрали или слънчеви панели, а в Холандия от неземеделски дейности извън основното селскостопанско производство, фермите са обявили, че получават средно 51 000 евро годишно от тези дейности. Заключение на Европейската сметна палата е, че диверсификацията служи най-вече за повишаване на доходите: „много земеделски стопани също така използват ресурсите на техните стопанства, за да се занимават с доходоносни дейности, различни от основното селскостопанско производство, или по друг начин разнообразяват стопанските си дейности, за да увеличат своите доходи. Примери за такива дейности, свързани със земеделските стопанства, са преработката на храни в земеделските стопанства, пряката

продажба на продукцията, предоставянето на услуги със селскостопанско оборудване, производството на възобновяема енергия или селският туризъм. Такива дейности осигуряват допълнителен доход, намаляват нестабилността на доходите и правят земеделските стопани по-малко зависими от субсидии“.

В пряка връзка с горното е и друг мотив за диверсификацията на дейностите - осигуряването на **относителна финансова независимост за земеделците чрез започване на малък бизнес**. Независимо от юридическата форма на организация на малките стопанства, в последните документи на ЕК се подчертава, че „земеделските стопани са предприемачи и поради това трябва да им бъде гарантирано предоставянето на съответните свободи и адекватен достъп до пазарите“. За разлика от държавите в Западна Европа, в южната ѝ част (Гърция, Италия, Испания и Португалия) и особено в страните от бившия социалистически блок, включително у нас, отношението към „правенето на бизнес“ в земеделието е нееднозначно. Предишното поколение няма предприемаческа култура, обикновено няма и желание да се занимава с пазарни правила, счетоводство, мениджмънт, управление. Това важи най-вече за малките стопанства, голяма част от които си остават чисто натурални или полупазарни – източник на храна за собствена консумация. Едва в последните години на селското стопанство и съпътстващите го дейности започва да се гледа като на възможност да се развие търговска или друга дейност върху собствената земя и по този начин да се осигури не само относителна финансова независимост, но и работни места за членовете на семейството, както и някакъв вид реализация за по-младото поколение, което да намери смисъл да развива нещо започнато от родителите. Не случайно терминът „семеен бизнес“ много често се отнася до малки независими стопанства и се приема за типичен модел на земеделието в Европа. Трябва да се подчертае, че предприемачеството не е просто производство и търговия, а е икономическа дейност, насочена към печалба, но най-вече основана на самостоятелна инициатива, поемане на отговорност и развитие на собствена идея, която, ако е успешна, се приема и като и карьерна реализация. На ниво стопанство, предприемачеството се състои в иновативни промени, прояви на творчество, нов начин на използване на ресурсите, въвеждане на нови рационални форми на организация, откриване на нови икономически възможности, производство на нови продукти/услуги, т.е. е в пряка връзка с диверсификация на дейностите. Създаването на нов бизнес може да бъде фактор и за повишаване производителността на труда, в резултат на подобрената организация или внедряване на нови технологии. Много е важно да се отбележи, че превръщането на фермата в семеен бизнес и разнообразяването на дейностите решава в голяма степен и проблемите с **унаследяването и жизнения цикъл на стопанствата**, който иначе „съвпада с този на собственика“ – неща, за които с тревога се алармира в редица европейски документи от последните години. Според тези виждания, бъдещето на фамилните стопанства и тяхното оцеляване е в зависимост от активността/пасивността в бизнеса, която пък е в пряка връзка и с процеса на унаследяване на стопанството, като диверсификацията на бизнеса и семейният дълг се изтъкват като мотивиращи фактори на наследниците за продължаване на семейната традиция. Фамилната ферма се възприема и сантиментално като съхранение на семейните ценности и унаследено

право на собственост (особено що се отнася до земята) и се разбира като особен вид „споразумение между родители и наследници“. Ключов фактор е емоционалната привързаност към традицията, но като друг фактор се изтъква и наследяването на собственост на земята, до която младите земеделци и започващите нов бизнес имат все по затруднен достъп поради концентрацията и повишаващите се цени. При проведена анкета от ЕК, 70% от фермерите изтъкват наследяването на земя като семейна ценност. Придобивайки тази собственост, някои от младите наследници избират и отговорността за запазване не само на бизнеса, но и на социалната роля на стопанството. Важно е да се каже, че при вземането на решение от наследниците дали да продължат или не, много често влияние оказват и емоционалните аргументи, а не само икономическата ефективност: историческа зависимост, традиции, морал, ценностна система и др. Теориите от институционалната икономика подробно обясняват механизмите на това влияние и подчертават водещата роля на личността и ценностната система в поведението на такъв тип предаване на собствеността на следващите поколения. Смята се, че по този начин ще се постигне и обновяване на селските райони, тъй като младите хора имат нов предприемачески подход към селскостопанската или друга бизнес дейност, съвременен и адаптиран към новите условия на средата. Ако разполага с инструменти и подходяща законодателна рамка, подмладеният селскостопански сектор има повече възможности да се справи с предизвикателството да произвежда качествени хранителни продукти и едновременно с това да развива и други дейности при рационално използване на природните ресурси. Продължаването на семейния бизнес се счита и за фактор при запазване на културните традиции и местната идентичност на селските общности.

Мотив за диверсификация на стопанството е и **управлението и понижаването на риска**. Земеделието е сектор, който се характеризира с по-висок риск от другите икономически сектори и минимизирането му е сред една от целите на новата ОСП. „Макар че земеделските стопани, като предприемачи, носят в крайна сметка отговорност за определяне на собствените си стопански стратегии, важно е да се създаде надеждна рамка на селскостопанския сектор за успешно предотвратяване или справяне с рискове и кризи, която да има за цел повишаване на устойчивостта на сектора, като същевременно осигурява подходящи стимули за разгръщане на частната инициатива“ (*Съобщение на Комисията, 2017*). В сегашно време земеделските производители разполагат с много по-големи възможности за справяне с риска - на първо място, те могат да контролират и да намаляват риска чрез въвеждането на по-добър мениджмънт и прилагане на добри практики, за които вече има достатъчно и общодостъпна информация. На второ място, управлението на риска е свързано именно с диверсификацията – хоризонтална и вертикална, с въвеждането на иновации и модернизация на целия производствен процес. Съществуват и възможности за прехвърляне и споделяне на риска – сдружаване, застраховане, но това е практика повече за големите стопанства, а не за малките ферми. В земеделието има няколко типа риск, които могат да бъдат управлявани чрез диверсификация. Производственият риск е този, свързан с намаляване на доходността вследствие на загуби, предизвикани от неконтролируеми събития - суша, прекомерни или недостатъчни валежи, наводнения,

пожари, екстремни температури, климатични промени или с проява на болести и вредители по растенията и животните. Земеделието като цяло се адаптира към по-екологосъобразни практики за преодоляване на този тип риск в дългосрочен план, но на ниво стопанство диверсификацията (обикновено хоризонтална) е един от начините за минимизирането му. Пазарният риск е свързан с цените и търговията и „за европейските фермери по-голямата експозиция към рисковете на пазара доведе до по-високи рискове от нестабилност на цените и нарастващ натиск върху доходите“ (Съобщение на комисията, 2017). Наред с модернизацията на стопанствата, диверсификацията от вертикален тип (добавяне на стойност във веригата на продажби) се счита за ефективно ограничаване на този риск. Технологиата също играе ключова роля в общия риск. Бързото въвеждане на нови сортове и производствени техники предлага подобряване на ефективността, но може да е източник на слаби резултати в краткосрочен план. В същото време е налице заплахата от използването на остарели производствени техники, което създава и технологичен риск, който е типичен за малките стопанства. Други видове риск са институционален (регулаторен) – промени в законодателството, финансов, човешки – заболявания на самия стопанин. Източниците на риск могат да засегнат както отделни земеделски производители, така и цели региони. Различните типове ферми попадат в разнообразни ситуации, имат различни подходи към риска и възвращаемостта, което им позволява да вземат решения основани на конкретната за тях ситуация. Както вече се каза, големите стопанства могат да използват по-широк кръг от инструменти и стратегии за управление на риска, докато дребните фермери са с ограничени възможности по отношение на управлението, избягването и намаляването на риска. По тази причина в европейските документи, освен за земеделско застраховане, фондове за обезщетения на пострадали стопани, буферни спестявания, компенсаторни плащания, държавна помощ и други финансови подходи за справяне с риска, които са до голяма степен въпрос на политики на държавно ниво (повечето държави – членки защитават земеделските се производители от различни бедствия, чрез временни помощи, стабилизационни сметки, финансиране от националните бюджети, налози върху дадени продукти и др.), за малките стопанства като подходящ инструмент се посочва именно диверсификацията на дейностите. Трябва да се уточни обаче, че диверсификацията на ниво стопанство, както може да намали риска, така може и да намали печалбите от специализираното производство. Друг недостатък от диверсификацията е необходимостта от допълнителни инвестиции, което е ограничаващ фактор. Разширяването на производството в нови области или започването на дейности извън стопанството може да изисква значителни вложения. Тук именно е и ролята на субсидирането по втория стълб на ОСП в частта на мерките за разнообразяване в неземеделски дейности.

Като мотиви за диверсификация могат да служат и някои „странични“ обстоятелства като **оползотворяването на наличен ресурс**, който досега не е включен в дейността на стопанството – например извън отглеждането на никакви растителни култури, земеделецът разполага с гора и ливади, които могат да станат източник за събиране на билки и производство на добавки, да се превърнат в туристическа атракция за децата от близкия град; или в животновъдно стопанство има свободни постройки, в които се

прави обучителен център или цех за преработка на продукти. Както и на ниво селски район, така и на ниво стопанство, мотивацията може да дойде и от възникването на близък пазар или пазарно търсене на определени стоки – примерно в близкото населено място се открива голям магазин от „веригите“, нов път свързва градове в две държави и броят на клиентите се повишава; или инвеститор строи голямо предприятие в района, много хора пътуват, за да работят там и възниква нужда от повече услуги – автомонтъорски, фризьорски, химическо чистене, заведения, кино, библиотеки; в района са открити интересни археологически находки и туристическият поток става много по-сериозен, като това стимулира ресторантьорството, производството на сувенири и т.н. Много често като мотив за избор на неземеделски дейности е и **какво се субсидира в момента**, защото лесно могат да се получат средства, но без особени планове дали този бизнес ще просъществува и след края на проекта. Такъв подход е много типичен и то не само у нас, но се отчита като грешка, тъй като целта на диверсификацията е създаване на устойчив бизнес, който може да върви и самостоятелно, а субсидията само дава начален тласък. Именно тук е и ролята на МИГ по отношение проектите за разнообразяване на дейностите – да приложи интегрирания подход при съгласуване на тези проекти – дали са необходими за местното развитие и съответно дали ще бъдат жизнеспособни и след приключване на финансирането.

4. Характеристика на малките стопанства – определение, предимства и проблеми

В последните десетилетия европейското селско стопанство е изправено пред редица предизвикателства, които вече не са свързани само с производството на храни, а и със съхраняване на биологичното разнообразие, опазване на околната среда за бъдещите поколения, с енергетиката и изменението на климата, с изоставането на селските райони, бедността, безработицата, социалното изключване, неравенството между гражданите на ЕС и неравенството между регионите. Затова и на развитието на земеделието и селските райони не се гледа само като на икономически растеж, а и като на обществена политика, за която е от „жизненоважно значение да се засили връзката между обществото и селското стопанство, да се разработят иновационни решения, за да отговори на тези предизвикателства, да се гарантира устойчивостта и конкурентоспособността на сектора“ (*Доклад, 2018*) и че „селските райони и общности (околна среда, земеделски стопанства, села и малки градове) ще останат привлекателни места за живеене и работа чрез подобряване на достъпа до услуги и възможности за гражданите в селските райони, чрез насърчаване на предприемачеството в традиционните селски области, както и в нови сектори на икономиката“ (*Декларация от Корк, 2016*). Както вече беше казано по-горе, основна роля за устойчивото развитие на селските райони се отрежда на малките земеделски стопанства.

Малките земеделски стопанства са исторически първият и най-разпространен представител на семейния и малкия бизнес в света. Малките стопанства не само че не изчезват с „индустриализацията“ и интензификацията на земеделието (каквито теории има от началото на 20 век), а се оказват твърде устойчива форма в световен мащаб. Днес в целия свят има над 500 милиона семейни стопанства и относителният им дял

сред земеделските стопанства в различните държави е между 85–98% от всички стопанства, като те произвеждат около половината селскостопанска продукция и стопанисват над 60% от земята. Затова в последните години се приема, че ролята именно на малките стопанства е решаваща в процесите на т.нар. „селско преструктуриране“. От една страна, пазарният подход следва глобалните процеси (глобализация на пазари и търговия, промени в климата, изисквания за безопасност на храните), а от друга териториалните различия (на ресурси, историческо развитие, характеристики на населението) не могат да бъдат решени само с чисто пазарни действия. Целенасочените политики за хармонично и устойчиво развитие на селските райони се основават не само на икономически растеж, но и на локалните реакции на местните общности – дали преструктурирането се оценява като заплаха или като добра възможност. Диверсификацията на дейности, различни от земеделието е в основата на това преструктуриране, като на нея се гледа като на разнообразяване на икономическите дейности, но и на социалните, природозащитните, културните аспекти, като се отчита, че тя зависи предимно от местните участници, от институционалния растеж на общността, от нейната история и местното лидерство. „Малките земеделски стопанства изпълняват не само производствени функции, но също така и съществени функции, свързани с предоставянето на обществени блага“ (Доклад, 2018).

4.1.Определение за малко стопанство

Поради разнообразието на земеделските стопанства в ЕС определянето на понятието „малко стопанство“ е сложна задача. Все още има дискусия по различните критерии и праговете за класифициране на земеделските стопанства по големина, тъй като социално икономическите условия са различни в държавите-членки и съответно се различават и структурата и доходността на стопанствата. Широкото определение на малка ферма е свързано с нейния размер, изразен в хектари или брой отглеждани животни, но размерът не е задължително определяща черта. Друг критерий е „производственият капацитет на фермата“, който обаче също зависи от различията в качеството на обработваемата земя, достъпа до ресурси, климатичните условия, пазара, развитието на технологиите и алтернативните разходи в конкретната територия. Най-често препоръчаните основни критерии са: **размер на използваната земеделска площ (ИЗП); икономическият размер; степен на пазарна ориентация; степен на заетост на работната сила.** Възприета е класификацията по първите два критерия, която широко се използва в ЕС (Евростат) и по която има консенсус - малките стопанства са с размер на ИЗП равна или по-малка от 5 ха и до 8 ИЕ (икономически единици) или след 2014г - определен стандартен производствен обем СПО, чийто праг обаче е различен в отделните държави.

По критерия използвана земеделска площ (ИЗП), най-често се приема, че малки са стопанствата, разполагащи с под 2 ха или под 5 ха. Ако прагът е 2 ха, в тази група попадат почти половината от всички земеделски стопанства в ЕС, а при праг 5 ха две трети от земеделските стопанства в Съюза се оказват малки (Доклад, 2013). Сам по себе си критерият ИЗП е несъвършен, тъй като има огромни различия между площите, използвани за земеделско производство. Така например в Румъния над 90 % от

земеделските стопанства са под 5 ха, докато в Дания, Швеция, страните от Бенелюкс и Чехия те представляват много малък дял от общия брой на земеделските стопанства (в Чехия средният размер на фермите е 133 ха, докато средното за ЕС е 16 ха). В редица страни, въпреки че имат нисък относителен дял в икономиката, малките ферми стопанисват около и над 50% от ИЗП (Латвия, Литва, Малта, Полша, Словения). Освен това, земеделско стопанство с 4 ха, което се занимава с интензивно зеленчукопроизводство и в което работят няколко души, не може да бъде поставяно наравно с малко земеделско стопанство със същите хектари, но със смесено производство и въведени преработвателни мощности. Също така, малко земеделско стопанство от 10 ха, разположено в планински район с неблагоприятни условия, което се занимава с животновъдство, може да има по-ниски икономически резултати от ферма с по-малко хектари, но разположена в плодороден район и занимаваща се примерно с овощарство.

Затова за основен критерий се предпочита **икономическият размер на стопанството** – т. нар. ЕЕР (европейска единица за размер) или икономическа единица (ИЕ). На равнище ЕС, Евростат определя като малки стопанства тези, които са с икономически размер под 1 икономическа единица (1200 евро). В рамките на ЕС данните се събират чрез проучване структурата на земеделските стопанства (FSS). Това проучване се прави на всеки две години и обхваща всички земеделски стопанства с използвана земеделска площ (ИЗП) с най-малко 1 ха. След 2014 г. като мярка вместо ИЕ се въвежда т.нар. **стандартен производствен обем (СПО)**. Този показател е приложим за всички видове малки стопанства и ги прави съпоставими по-между им, като позволява сравняването на ферми с различна специализация. Съгласно новата типология на системата за земеделска счетоводна информация, на европейско равнище много малки земеделски стопанства са онези, които имат СПО под 8 000 евро годишно, а малки земеделски стопанства са онези, които имат СПО между 8 000 и 25 000 евро. Долните прагове за СПО обаче се определят самостоятелно от всяка държава, като примерно в Германия, Франция и Белгия минималният праг е 25 хил. евро – т.е. приема се, че няма малки стопанства по този критерий, а в останалите държави варира между 2 хиляди евро (България и Румъния), 4 хиляди евро (Гърция, Испания, Естония, Латвия, Литва, Кипър, Унгария, Полша и Португалия), 8 хиляди евро (Чехия, Ирландия, Италия, Австрия, Финландия) до 15 хиляди евро (Дания и Швеция).

Дефиницията за малко стопанство у нас в периода 2014-2020 е според СПО, като **малкото стопанство е със СПО между 2 хиляди и 8 хиляди евро**. Трябва да се уточни, че СПО не е реалният доход на стопанството, а условен доход на база какви култури или животни се отглеждат. Освен това, минималният размер на СПО е условие стопанствата да кандидатстват по мерките на Тематичната подпрограма за малките стопанства и някои мерки от ПРСР, като допълнително изискване е бенефициентите да имат минимум 30% доход от земеделие. На този критерий отговорят около 80 хил. стопанства, но в страната ни съществуват и множество още по-малки стопанства, които са под 1 ха и под 2 хил. евро обем на СПО, като преобладаващата част от тях са натурални или полупазарни стопанства. Условно у нас земеделските стопанства могат

да бъдат разделени на няколко групи по СПО. Средният размер на стопанствата според СПО в България е 6 640 евро. Средните по размер стопанства са важен елемент от структурата на земеделието и също се нуждаят от подпомагане, поради своите специфични затруднения. Затова стопанствата с размер от 4 000 до 8 000 евро не попадат в групата на големите стопанства, а продължават да се считат за малки по дефиниция, като само стопанства със СПО над 8 000 евро са големи земеделски стопанства. Според тази класификация, броят на малките и средните земеделски стопанства у нас става 92% от всички, и значението им за общата селскостопанска продукция според СПО в евро е 22%. Определят се две подгрупи в групата на малките стопанства – много малки (СПО под 2000 евро) и малки (от 2 до 8000 евро), като предмет на подпомагане са малките земеделски стопанства.

По критерия **степен на пазарна ориентация**, стопанствата се делят на **пазарни и полупазарни**. Полупазарните са такива стопанства, които търгуват с повече от 0 и с по-малко от 50% от произведената си продукция на пазара, а останалата част е предназначена за вътрешна консумация. Приема се, че 5,8 милиона от земеделските стопанства в ЕС, т.е. почти половината от общия им брой, имат полупазарен характер, като по-голямата част от тях се намират в страните от Централна и Източна Европа. В България този термин се появява през 2003 г. във връзка с предприєдинителните фондове за подпомагане на такива стопанства и за да се разграничат от т.нар. „натурални“ стопанства, чиято продукция е изцяло предназначена за задоволяване вътрешните нужди на семейството. По своята същност полупазарните стопанства представляват едновременно стопанство и домакинство, като от една страна приличат както на натуралните, така и на семейните стопанства от гледна точка на социалния елемент, който притежават, а от друга - на пазарните стопанства, поради факта, че част от продукцията им бива продавана. Те обикновено развиват смесено земеделие – животновъдство и растениевъдство, защото гледат различни култури и животни за задоволяване на потребностите си. Характерно е, че производителността на труда е ниска и зависи от това колко души е домакинството и колко дни в годината те полагат земеделски труд, тъй като такива стопанства разчитат обикновено на личен труд, не ползват наемна работна ръка и не могат да плащат заплати. Продукцията им се състои предимно от плодове и зеленчуци, мляко и сирене, мед, яйца в малки количества – всичко, което може да се произведе в домашни условия. В повечето случаи бюджетът, изразходван за семейството и селскостопанската дейност е един и същ и именно затова собствениците на тези стопанства не са смятани за предприемачи. Това обаче са структури, чиято дейност е по-скоро начин на живот, отколкото средство за печелене на доходи и трудно се поддават на промени и растеж. Въпреки това, този вид стопанства също не са пренебрегнати от ОСП и са обект на специални мерки за подпомагане. Трябва да се отбележи обаче, че малко и полупазарно стопанство не са съотносими пряко по този критерий, тъй като обикновено полупазарните стопанства са малки, но това не е задължително, както и малките стопанства не са непременно полупазарни, а доста от тях развиват успешен бизнес. Например у нас, при преброяването на стопанствата през 2010 г. е установен необичайно висок дял на продадената на пазара продукция от стопанствата, които по силата на действащите

критерии са определени като полупазарни, като над половината от тях - 58,1% от всички реализират продукцията си на пазара. Освен това стопанствата, кандидатствали по Мярка 141 (Подпомагане на полупазарни стопанства в процес на реструктуриране) също имат много висок пазарен дял на земеделската продукция - 70% от всички, отглеждащи предимно зърнени култури, и над 80% от стопанствата с животновъдно направление. Икономическите резултати на тези стопанства поставят въпроса дали високата пазарна реализация на продукцията съответства на определението за „полупазарно“ стопанство и вероятно действащата в момента дефиниция може да бъде променена с въвеждане на допълнителни критерии. Също така при реформата на ОСП се обсъжда дали тези стопанства, трябва да бъдат оценявани само чрез икономически показатели или трябва да се включат и социални такива.

По последния критерий – **степен на заетост**, може да бъдат отделени и т.нар. „**семеини**“ стопанства. Често малките ферми са свързани с фамиленото земеделие, но малко стопанство и „семеина ферма“ не са непременно идентични понятия. Въпреки това, връзката между семейството и малките стопанства съществува чрез количеството на вложения труд от членовете на семейството и дела на приходите на домакинствата от земеделие. В рамките на ЕС семеините ферми са особено характерни за Западна Европа, където дребното фермерство е предимно семеен бизнес, за който се смята, че предлага по-висококачествена и чиста продукция селскостопански храни. Семеините земеделски стопани в ЕС допринасят за разнообразието на храните, за запазването на местните сортове и породи, за опазването на околната среда и културните традиции на местните общности. В новите страни - членки на ЕС от Източна Европа има по-голямо разнообразие от различни по размер и вид земеделски стопанства, тъй като там е прекъснатата традицията между поколенията, както и предприемачеството е все още на ниско ниво. Това, което може да се даде като дефиниция за „семеино“ земеделско стопанство е, че в производствения процес и в управлението участват поне двама от членовете на едно семейство (домакинство) и техният труд е необходимо да е минимум 51% от общо вложения труд, включително наетия. Земята може да е собствена или наета, възможно е да се прави и преработката с цел реализация на продукт с добавена стойност и преработката може да е на собствено произведена първична земеделска продукция или на до 50% придобита. Размерът в икономически единици или в СПО е от 2–8 хил. евро, т.е. съвпада с определението за малко стопанство. Организацията за прехрана и земеделие (FAO) дефинира фамилената ферма като селскостопанска организация, която се ръководи и управлява от едно домакинство и основната част от труда се осигурява от същото домакинство. „Семеинството и фермата са едно цяло, в което се комбинират икономически, екологични, социални и културни функции“ (FAO, 2013). Семеиното земеделие е свързано с традиционни ценности като солидарност, приемственост и ангажираност. Ролята на семеините стопанства за развитие на селските райони в Европа е представена в Доклада на ЕП „Семеиното земеделие в Европа: предизвикателства и перспективи“ (2014 г.) във връзка с обявяването на годината на фамиленото селско стопанство. „В ЕС фамилените земеделски стопанства работят в различни икономически, агроекологични и социални условия, осигурявайки продоволствената сигурност на ЕС, като същевременно отговарят и на нарастващите

обществени очаквания за безопасността на храните, подобряване на тяхното качество и увеличаване на разнообразието им, и по този начин допринасят за интелигентния и устойчив растеж на Съюза“.

Както се вижда, малките стопанства могат да бъдат оценявани по различни критерии, които не винаги могат да се приложат комбинирано, въпреки че в повечето случаи са свързани един с друг. Според националната дефиниция и за целите на този анализ, както и според изискванията, заложи в СВОМР на МИГ „Белене-Никопол“, като водещ се приема критерият за икономически размер и допустими по мерките за диверсификация са стопанства с над 2000 евро стандартен производствен обем.

4.2.Предимства на малките стопанства

Най-важното предимство на малките стопанства е тяхната **социална роля**. Те осигуряват прехраната за милиони хора в Европа и по света, като предотвратяват крайната бедност на семействата, действат като буфер срещу пълното обезлюдяване на селските райони и предоставят най-малко минимални равнища на прехрана и доходи. Те са наречени своеобразна социална защитна мрежа, която допълва доходите на домакинствата, понякога просто като им осигурява храна, тъй като в селските райони безработицата е най-висока, а доходите – най-ниски. Например у нас, в малките стопанства е съсредоточена близо една четвърт от работната сила в земеделието, както и най-трудоемките производства, които обикновено не са механизирани (т.нар. чувствителни сектори). Малките стопанства също така създават т.нар. „резерви“ от работна сила за промишлеността и други сектори на икономиката, но и могат да предоставят работни места за семействата в моменти на криза, когато фалират предприятия и има обратна миграция към селата. Има райони, в които поради географски или морфологични ограничения земеделието е една от малкото, ако не и единствената икономически устойчива дейност – например в планински, изолирани и много отдалечени райони и наличието на малки стопанства е решаващо за оцеляването им. Що се отнася до обезлюдяването – в селските райони и особено в селата продължава да спада броя и гъстотата на населението, а в страната като цяло протича процес на застаряване на населението - само около 14 % средно в малките населени места са на възраст под 15 години, а над 20 % са над 65 г. Счита се, че развитието на малките стопанства и тяхната диверсификация е един от начините да се ограничи този процес. Малките земеделски стопанства са едновременно работно място, територия за живеене, начин за осигуряване на изхранването и за запазване на характерния бит и традициите. В този смисъл дейността на дребните земеделци е не само професионална заетост, но и специфична част от живота в селските райони.

Затова традиционното съществуване на малките стопанства има сериозен принос за **формиране и запазване на селските общности** и устойчивото развитие. Данни от проучване на МЗХ през 2014 г в рамките на подготовката за новия програмен период показва, че преобладаваща част от малките стопанства у нас – 59%, са разположени именно в малките населени места на селските райони, а останалата част в междинни райони. 85% от анкетираните малки стопанства посочват, че винаги са живеели в

същото населено място, 96% нямат планове да мигрират в близките 5–10 г., за 1/3 от стопаните земеделието е част от предпочитания начин на живот. По тази причина в европейските документи също се говори за важността и активната роля на малките стопанства, които „поддържат живота в селските райони и социалния живот“ и че „малките и средните стопанства, в които обикновено се наблюдава по-голяма диверсификация и са по-иновативни и гъвкави, често са добре организирани по отношение на групирането на производители и кооперации, по-склонни са към устойчивост и се приспособяват по-лесно към последиците от кризата, са от полза за общностите, в които се намират“ (Доклад, 2018).

Връзката между малките стопанства и селските общности се открива и в тяхната **културна роля** – именно те съхраняват традициите, обичаите и други нематериални исторически ценности като производство на регионални и традиционни изделия, кулинарната традиция обикновено се пази като семейна, също и фолклора, обредите и обичаите се предават от поколение на поколение. Именно малките семейни стопанства са носители на местната идентичност, сплотяват местната общност чрез роднинските и приятелски връзки и взаимопомощ, създават самочувствието ѝ по отношение на общото културно наследство, общите обичаи и традициите в земеделските способности, пазят спомена дори за изчезващите природни видове и местообитания, осъществяват културен обмен от уста на уста. Така те осигуряват и приемственост между поколенията, тъй като „бъдещето на селскостопанския сектор зависи от младото поколение и готовността му за иновации и инвестиции, което е решаващо за бъдещето и на селските райони, тъй като това е единственият начин да се спре застаряването на населението, заето в селското стопанство, и да се осигури приемственост в земеделието, без която договорът между поколенията губи валидност“ (Доклад, 2018).

Малките стопанства са изключително важни за **запазване на ландшафта, биоразнообразието и оттам за цялостното опазване на околната среда**. Характерният пейзаж на европейското село включва редуване на пасища, гори, ниви и градини и той съществува само там, където стопанствата са малки и се занимават с разнообразно земеделие, за разлика от големите промишлени ферми, които обработват еднообразни блокове земя. Цъфтящи дървета в различни цветове през пролетта, зелени гори, рекички, нашарени с билки пасища в планината, лозя и овощни градини са ландшафтът, поддържан именно от малките стопанства, а този пейзаж предполага и използването на селските райони като територия за туризъм и отдих. Други ползи от фамилените и малките земеделски стопанства са свързани с поддържането на по-високото биоразнообразие, както за култивираните земеделски продукти, така и на флората и фауната на дивата природа. Тясната зависимост между наличните естествени ресурси и малкото земеделие е основна причина дребните фермери да пазят природата – те я поддържат в оптимално състояние, тъй като трудно могат да компенсират с допълнителни разходи влошаването например на почвите и водите, както и използват предимно ръчен труд, който е много по-щадящ за околната среда. Обикновено малките и разнообразни земеделски площи не се третират с пестициди и изкуствени торове и имат съществено положително значение за биоразнообразието. Малките производства

също така спестяват емисии от парникови газове за съхранението и транспортирането на далечни разстояния, както се случва с продуктите от конвенционалното и едрото земеделие. Самата структура на малките стопанства гарантира по-висок стандарт на грижа за околната среда. Обикновено те се занимават със смесено земеделие и по естествен начин осъществяват сеитбооборот на култури, които зреят в различно време на годината, предотвратява се появата на плевели и вредители чрез други растения или животински видове, не се използват изкуствени торове (които са и твърде скъпи за дребния фермер) и друга химия, практикуват се традиционни технологии, оползотворяват се по-добре и се рециклират хранителните вещества в рамките на фермата - растенията служат за фураж на добитъка, животните дават тор, като по този начин се създава стопанство с безотпадно производство, което пък е предпоставка за по-лесно преминаване към биологично производство, което на практика е форма на диверсификация.

Доказано е, че в малките стопанства се **запазват земеделски култури и породи, които иначе биха изчезнали**. На европейско равнище броят на сортовете култури, отглеждани с промишлени цели е малък, а местните сортове и породи животни се заменят с индустриални. Местните породи и сортове обаче имат важна роля в осигуряването на разнообразни храни, за запазване на биологичното разнообразие и за поддържането на поминък за населението и местното производство в районите. Като пример у нас може да бъде посочено, че малките стопанства имат съществен принос в производството при редица култури, които се характеризират с висока трудоемкост и с ниско равнище на механизация и които не могат да бъдат отглеждани в промишлени условия – малките стопанства заемат най-висок дял в зеленчукопроизводството – над 40%., представляват значителна част от смесените – 38%, и от животновъдните стопанства – 32%. Най-нисък е дялът на малките стопанства, отглеждащи трайни насаждения. Тези стопанства отглеждат близо 34% от общите площи в страната с тютюн, следвани от площите с картофи, пресни зеленчуци, маслодайни култури (без слънчоглед) – по около 26–27%; овощни и ягодоплодни насаждения – 22%. Примери могат да бъдат дадени и с редки породи животни или местни сортове растения, чийто генофонд е запазен само чрез малките стопанства и едва в последните години е обект на интерес и от по-големи производители (например някои характерни сортове лозя като рубин, мавруд и гъмза, които след 80-те години са били изместени от френски сортове или уникални породи като родопското говедо, каракачанската овца и дунавския кон).

Малките стопанства до голяма степен отговарят на **новото потребителско търсене за по-здравословна и разнообразна храна**. Зеленчуците и плодовете, млякото, месото, яйцата се консумират пресни и следователно производството им трябва да бъде разположено в близост до потребителите, а да не се транспортират отдалече. Здравословното хранене трябва да е разнообразно и предполага сортовете и породите да са местни и от различни видове, както и да се прилага конвенционален тип земеделие – без химия в растениевъдството и без хормони при хранене на животните, трябва да преобладават естествените фуражи, свободно отглеждани животни, при

превес на естествената паша. В методите на съхранение, консервиране или преработка отново се предпочитат традиционните и такива без употреба на добавки и консерванти. Такъв тип потребителско търсене не може да бъде задоволено от промишленото земеделие, което няма как да осигури малки партии разнообразна продукция, но може да бъде удовлетворено напълно от малките местни ферми. Трябва да се уточни, че не става дума само за биопродукция, а за нарастващото потребление храни тип „директно от фермата“ чрез алтернативни мрежи за продажби – по интернет, направо от производителя, в специализирани фермерски магазини или на фермерски пазари. Смята се, че търсенето на такива храни носи преки ползи за земеделците (по-добри възможности за продажби, избягване на посредниците, диверсификация и контакт с потребителя, постигане на по-добри цени), но и за потребителите (богат избор на прясна и достъпна храна и възможност да види откъде произхожда и как е произведена тя), за обществото (възстановява връзката между производство и потребление, изгражда сплотени общества, насърчава и запазва местните производства, традиции и култура и т.н.). Интересно изследване, отразено в Наръчник за стартиране на фермерските пазари (2005) посочва, че този тип търговия е разглеждана и като решение на многостранния проблем на нарастваща изолация в съвременното общество - от другите хора, от околна среда и от източниците на храна. Затова потребителите ги възприемат като място за събиране на семейства, съседи и приятели, среда, където може да се установят вдъхновяващи връзки и да се доближат до корените си.

Малките стопанства се характеризират с **по-гъвкаво управление и по-голям контрол** при упражняване на дейността си. Поради малкия размер технологичните процеси се наблюдават и контролират много по-лесно, както и по-лесно се променят и адаптират към нови пазарни изисквания, често пъти управленските решения се взимат и изпълняват от един и същи човек или неговото семейство. Разбира се, това води и до редица грешки, но при всички случаи, колкото по-голямо е стопанството толкова по-трудни са неговото управление и организация. Това обаче е и един от възпиращите фактори за растеж и реструктуриране на малките стопанства – колкото по-едър става един бизнес, толкова повече се усложнява и мениджмънтът му и повечето собственици на стопанства сами се отказват от уедряване и развиване на печеливши дейности, тъй като смятат, че няма да могат да се справят. Финансите също са по-прости за разпределяне, тъй като малкият земеделски производител сам контролира приходите и разходите и има по-голяма свобода при планиране. Това пък предопределя и по-високата степен на мотивация за развитие, тъй като собственикът обикновено сам решава стратегията и целите на бизнеса си, а печалбите остават за него.

Тъй като става ясно, че малките стопанства имат съществени функции в икономиката, социалната сфера, опазването на околната среда, биоразнообразието и ландшафта, счита се, че те допринасят и за **устойчивото развитие** на селските райони, а то освен конкурентоспособност, включва екологични практики и социален стълб. Затова Европейската комисия смята че, „малките и средните земеделски стопанства, разпределената собственост са най-добрият начин за гарантиране на отговорно

отношение към земята и устойчиво управление на земите, както и за насърчаване на идентификацията и чувството на принадлежност; че такива форми на владение на земята насърчават хората да останат в селските райони и им дават възможност да работят там, което оказва положително влияние върху социално-икономическата инфраструктура на селските райони, продоволствения суверенитет и опазването на селския начин на живот“ (*Относно актуалното положение във връзка с концентрацията на земеделска земя в ЕС, 2017*) и също, че „натрупаният опит по места показва, че са възможни други видове селскостопанско развитие (освен едрото промишлено, б.а.), които носят по-добри резултати по отношение на качеството на храните и агрономските, екологичните и социално-икономическите показатели, че е важно да се подкрепя и насърчава разнообразието на селскостопанските системи“ (*Доклад, 2018*).

4.3. Проблеми на малките стопанства

Въпреки че са устойчива и традиционна форма на земеделие по света, малките стопанства имат и редица проблеми, поради които именно се нуждаят от подпомагане от една страна по отношение повишаване на конкурентоспособността, а от друга в посока диверсификация на дейностите им.

На първо място основен проблем е **ниското техническо и технологично равнище** на производство, което до голяма степен е исторически обусловено, наличието на примитивен, изоставен и неподържан сграден фонд, преобладаващ дял на ръчния труд, което обуславя и високата трудоемкост. Малкият размер пречи на инвестиции за модернизиране на инвентара и закупуването на нова земеделска техника, както и за технологично обновление. Трябва да се подчертае, че причините за това са не само липсата на средства, но и спецификата на отглежданите култури и животни или земеделието от смесен тип, за което вече стана дума. Стопанствата, разполагащи с нова техника и модерен инвентар по-лесно следват добрите производствени практики, което им гарантира и по-високи добиви при относително по-малко разход на труд. Има обаче производства, които не могат да бъдат механизирани – например голяма част от зеленчукопроизводството, което предполага предимно ръчна работа. Същото важи и за част от животновъдството, където е възможна частична механизация на процеса – примерно на доене и хранене, но по-голямата част от него остава зависима от човешкия фактор.

Липсата на възможности за собствени инвестиции или достъп до външно финансиране са друг от големите проблеми. Малките стопанства основно разчитат на собствени средства за финансиране на текущите разходи и възпроизводство. Основен източник на оборотен капитал в земеделските стопанства е натрупаният доход от предходни години. Сезонността на производството определя неравномерни парични постъпления и чести ликвидни проблеми. Ограничените размери и ниската доходност правят малките стопанства непривлекателни за външна инвестиция, а липсата на достатъчно активи за обезпечение ограничава и достъпа им до кредитиране. Използването само на собствени ресурси е ограничаващ фактор за развитието -

недостигът на финансови средства възпира инвестициите в закупуването на земя, техника, създаване на трайни насаждения, закупуване на селскостопански животни, диверсификация към нови дейности и разширяване на стопанската дейност. Липсата на достатъчно средства е бариера за кандидатстване и по инвестиционни схеми за обществено подпомагане, изискващи съфинансиране. Тук е мястото да се спомене и **затрудненият достъп до европейски субсидии** като част от проблема. В *Доклада за бъдещето на малките стопанства*, 2013 г. е отбелязано, че: „малките земеделски стопанства не се вземат предвид в достатъчна степен в рамките на ОСП, и сред причините за това са фактът, че структура на подпомагане в рамките на ОСП принципно се основава на размера на площите и на предходния обем на производството и поради това не е в състояние да реагира по подходящ начин на ситуацията и функционирането на малките земеделски стопанства“ и още, че трудностите пред малките земеделски стопанства при осигуряването на финансова подкрепа са поради невъзможността да отговорят на критериите за допустимост, а „в някои случаи собствениците на малки земеделски стопанства не получават достатъчно административна подкрепа или качествени консултантски услуги; държавите членки често създават ненужна бюрокрация и някои собственици на малки земеделски стопанства не разполагат с достатъчно ресурси и опит, за да преминат ефективно съответните административни процедури“. В последно време, във връзка с ниската ликвидност на малките стопанства се посочва и **затрудненият достъп до земя**, тъй като цената ѝ се повишава заради концентрацията и специализацията на производството и съответно собствениците на малките стопанства просто нямат пари да купуват още земя или дори да наемат под аренда, за да увеличат размера си и да постигнат растеж. У нас проблем е и нерешеният въпрос за комасацията на земята, тъй като връщането ѝ в реални граници доведе до разпокъсаност на обработваемите площи, което, заедно с амортизираната земеделска техника, е причина за изоставяне на земите или изкупуването им от едрите стопанства.

Друг основен проблем за малките стопанства са техните **слаби пазарни позиции** и ограниченият достъп до пазарите. Поради географската им разпръснатост, особено в отдалечените райони, малките земеделските производители са неравнопоставени в рамките на веригата на добавяне на стойност в сравнение с останалите по-големи участници. По-високите разходи за дистрибуция и по-голямата пазарна сила на посредници и търговци на едро пречат на малките производители да получат добри пазарни цени. Освен това, ограниченията са резултат и от непостоянното качество и невъзможността за гарантиране редовността на доставките - например големите търговски вериги поставят строги изисквания на еднаквост на качеството и външния вид на продуктите, което е непостижимо за малък производител. От една страна, изискванията за качеството и безопасността на храните стават все по-високи и съответно все по-трудни за малкия производител, тъй като са свързани с много допълнителни разходи за нови технологични решения, изисквания свързани с процеса на обработка, беритба, опаковане, с придобиване на определени сертификати. От друга страна, дори дребните и средни земеделци да контролират качеството, те не могат да осигурят такъв обем, който да удовлетвори големите нужди на търговските вериги.

Сериозен проблем е и липсата на дългосрочни договори с преработватели, като причините са нестабилността на цените, рискът от неизпълнение на договорните задължения от страна на стопанствата. За разлика от развитите държави в ЕС, у нас земеделските тържища и борси са все още недостатъчно и са превзети предимно от търговци на едро, не са разработени и другите елементи на системата на търговия със земеделски стоки – аукциони, фючърсни договори и др., което затруднява продажбите. В България директните продажби на селскостопански продукти също са ограничени и се осъществяват по неформални канали. От 2010 г. е въведена законодателната рамка за прилагане на директни продажби, но тя поставя високи изисквания към производителите, ограничава обема и дела на продукцията от животински произход, а също и регионите, в които може да се предлага за продажба. Слабо развити са и схемите за доброволно сертифициране на продукти и храни, а също и на къси вериги за доставки. Липсва интегриране на местните храни и директните продажби в стратегиите за развитие на туризма по региони. Това пречи малките производители да добавят стойност на основата на качеството и произхода на продукцията. Липсата на умения и знания за проучване на пазарите, слабата информираност за пазарната конюнктура и маркетинг на продукцията също влошава пазарните позиции и намалява способността на земеделските производители да отговорят бързо и адекватно на пазарните тенденции.

Като следствие от горните проблеми идва и този **с ниските доходи на собствениците** на малки стопанства и съответно понижения стандарт на семействата им. Вече беше казано, че в много райони малките земеделски стопанства са единствен източник на препитание и доходи за цялото семейство, както и че „равнището на доходите и жизненият стандарт на семействата, които се издържат от труд в малки земеделски стопанства, са много по-ниски от тези на работещите в пазарно ориентираните земеделски стопанства или в други стопански отрасли“ (*Доклад за бъдещето на малките стопанства, 2013*). Въпреки трудността за точното измерване на доходите, данните на Евростат показват, че през 2007 г. разликата между нетния доход между града и селото е била около 65%, докато през 2015 г. тя е приблизително 25% и това е в резултат на нарастващия среден нетен доход в градовете с около 13%, а в селата с около 47%. Тоест разликата в доходите между типично градски и селски райони в ЕС, макар да намалява, все пак остава съществена. Намаляването на разликата в доходите се дължи до голяма степен на субсидиите по линия на ОСП, както и на политиките за балансирано териториално развитие и регионално сближаване. Трябва да се има предвид обаче, че нивата на сближаване са различни в страните членки на Европейския съюз, като например в България доходите в селата са около 50% по-ниски от доходите в градовете. Въпреки това, след 2007 г. (приемането ни в ЕС и старта на ПРСР), средният нетен доход в селата нараства с около 94%, което определя важното значение на земеделието за заетостта в селските райони.

Заетостта и безработицата също са сред проблемите на малките стопанства. От една страна, те осигуряват заетост на семействата, но в повечето случаи тя е сезонна и ниско доходна, както и поради малките размери на стопанствата не използва външен наеман

труд. Дори при нужда от наемни работници квалифицираната работна сила липсва – известно е, че дори при съществуващата безработица, земеделските производители трудно си намират местна работна ръка. У нас, работата в стопанствата е единствена заетост за собствениците на 28,4 хил. малки стопанства, чийто дял е 33,1%. Преобладаващият дял от собствениците (61,5%) имат друга основна заетост. Под 5% от собствениците допълват своите доходи от стопанството с друга допълнителна заетост. (Данни от преброяване на стопанствата през 2010 г.). По данни на НСИ за 2018 г., в България общо заетите в сектор селско и горско стопанство са 624 411, от които само 99 086 са наетите лица (наемни работници в стопанствата), останалите 525 325 са самонаети (т.е. собственици - регистрирани земеделски стопани, ЕТ, физически лица и др.). За сравнение – в промишлеността общо заетите са 712 445, от които 664 312 наети, а само 48 133 са самонаетите; в услугите – заетите са 901 284, от които 694 655 са наети и 206 629 самонаети (като в самонаетите влиза т.нар. малкия бизнес – собственици на магазинчета, хотели, ресторанти, фризьорки, адвокати, журналисти на свободна практика и т.н.) Това не е само български проблем, затова в *Доклад за заетостта в малките земеделски стопанства* на ЕК от 2018 г. се казва, че: „от десетилетия насам в много европейски държави броят на земеделските стопани в селските райони драстично намалява, а също така техните доходи и тези на останалите селскостопански работници, и селскостопанската заетост в тези райони е в непрекъснат упадък; като в периода между 2005 г. и 2014 г. се наблюдава намаление с почти една четвърт (-23.6%) на разходите за труд в селското стопанство във всички 28 държави – членки на ЕС“. От друга страна, ниското ниво на заетост в земеделието и безработицата е причина за ниската популателна способност на цялото население и съответно води до ниските цени, на които се продава земеделската продукция и съответно пречи на растежа на стопанствата. Увеличаването на заплащането на труда и заетостта в земеделието не може само по себе си да реши проблемите, тъй като има противоречие между изискването за повишаване на конкурентоспособността на сектора (което повишава ефективността и съответно намалява търсенето на работна ръка) и политиката за устойчиво развитие на районите, която пък се стреми да осигури повече работни места и да предотврати трудовата миграция. В споменатия Доклад се отбелязва, че „въпреки проучванията, показващи, че преките плащания по първи стълб не създават пряко работни места, те изпълняват жизненоважна роля в запазването на заетостта и земеделските стопанства и ако тази политика за подкрепа бъде преустановена, 30% от европейските земеделски стопани ще бъдат принудени да прекратят дейността си и да напуснат селскостопанския сектор“, като тук се изтъква ролята на диверсификацията в решаване проблемите на заетостта и безработицата: „диверсификацията на предназначенията на земята в селските райони между използване за икономически дейности, свързани с производство, използване с цел жилищно настаняване и с цел отдых и туризъм и използване с цел съхранение и опазване на природните обекти е голямо предизвикателство пред развитието и заетостта в много селски райони на Съюза“ (*Доклад, 2013*).

Сред проблемите на малките стопанства е и **възрастта на техните собственици**. Според Доклада на ЕК за малките стопанства, преди 2013 г. на всеки 100 управители на

земеделски стопанства над 55 години са се падали по 14 управители на земеделски стопанства под 35 години – цифра, която е спаднала на 10,8 по-млади управители на земеделски стопанства през 2013 г., а в периода 2004 – 2013 г. средната възраст на земеделските стопани в ЕС се е увеличила от 49,2 на 51,4 години и най-малките стопанства най-често се управляват от много възрастни земеделски стопани. Проблемът не идва от възрастта сама по себе си, а от факта, че както се писа по-нагоре, жизненият цикъл на едно малко стопанство обикновено съвпада с този на собственика, както и от по-ниската предприемаческа активност и култура на по-възрастните поколения. Демографската ситуация в България, застаряващото население в селските райони и миграцията към градовете предопределят неблагоприятната възрастова структура на управляващите малки стопанства и у нас. Наблюдава се ясна тенденция малките стопанства да се поддържат от хора в пенсионна възраст, предимно над 60 и 65 годишна възраст, както и пълната липса на интерес и приемственост от страна на техните наследници. Затова един от приоритетите в селскостопанския сектор е нуждата от „подмладяване“ на човешкия капитал и наследяване на бизнеса от по-младите поколения,

Това е и в пряка връзка с друг проблем – **по-ниската степен на образование и липсата на квалификация** на собствениците на малките стопанства – нещо типично и за средните ферми у нас, но най-вече за най-дребните земеделци. По тази причина малките земеделски производители в недостатъчна степен се възползват от възможностите за въвеждане на нови технологии, тъй като имат ограничен образователен капацитет и недостатъчна осъзнатост за ползите от прилагането им. Оттук идва и по-ниската информираност по отношение и на възможността за субсидиране и реализиране на проекти, непознаване на мерките и механизмите за подкрепа, включително и за диверсификация на дейностите в стопанството им. Въпреки множеството информационни и осведомителни кампании за предоставяне на финансови средства по линия на фондовете на ЕС, у нас се наблюдава липса на активност от страна на малките стопанства по отношение на потенциалните възможности. Много от дребните фермери считат, че субсидиите за земеделие са предназначени и по силите само на големите и средните стопанства, което пак е следствие от недостатъчната им информираност и малкия капацитет за разбиране и осмисляне на процесите.

Към специфичните проблеми на малките стопанства трябва да се добавят и някои по-обща, характерни за селските райони. **Селският начин на живот, без удобства** е труден особено за младите поколения. Не само тежкия земеделски труд и ниските доходи, но липсата на канализация, отопление, интернет, заведения, библиотеки, театри и кина често пъти са причина за миграция и изоставяне на семейния земеделски бизнес. **Липсата на техническа инфраструктура**, лошите пътища, неефективните енергийни източници, проблемите с напояването затрудняват производството и достъпа до пазарите. Към проблемите може да се добави и ограничената и недобре работеща **система на услугите и търговията на дребно** – в малките населени места и в селата в повечето случаи няма разнообразни магазини и се ходи на пазар в близкия

град, съответно се зареждат малките магазинчета там, а те често предпочитат да купуват от близките борси; няма ресторанти, предлагащи местна храна или предпочитат местни продукти, а дори да има такива туристически обекти, те разчитат на централизираните доставки заради по-ниските цени и заради бюрократичните изисквания за хигиена и обработка. Проблем е и липсата на ефективни **организации на производители и недоверието към всякакъв вид коопериране** и обединяване, което у нас се дължи предимно на лошия опит с ТКЗС в миналото. Трябва да се отбележи обаче, че земеделските кооперации, които са много разпространена форма в Европа, било за общо производство или за обща търговия със земеделски продукти, в последните години намаляват и в страните от западната част на ЕС. Трябва да се спомене и затруднения достъп на малките земеделски стопанства до **квалифицирани консултации за селското стопанство** по места, като тази функция е поета единствено от НССЗ, която няма достатъчен брой консултанти във всички райони, независимо дали за подпомагане на малките стопанства при подготовката на документи за кандидатстване за субсидии, за осигуровки и данъци, или за агротехнически мероприятия и т. н., към научни звена и лаборатории също могат да се обърнат само големите стопанства. Слабата интеграция на земеделието с **преработвателния сектор** също е проблем предимно за малките стопанства – преработвателните предприятия изкупуват продукцията главно на големите ферми поради същите причини, посочени за търговските вериги магазини – еднаквост на качеството и вида на продукцията в големи обеми; малките стопанства често са отдалечени от районите на производство и транспортът се оказва проблем не само заради разстоянията, но и заради кратката трайност на продукцията.

Като обобщение може да се каже, че тези проблеми определят по-ниската производителност и конкурентоспособност на малките стопанства, трудността им да се развиват и да постигат растеж, както и да се възползват от възникващите пазарни възможности, поради ниската финансова ликвидност и доходност. Това влияе върху жизнеспособността и застрашава съществуването им, а оттам е заплаха и за развитието на селските райони. Трябва да се има предвид, че тези проблеми ограничават и възможностите за диверсификация на източниците на доходи и развитие в нови дейности.

5. Потребности на малките стопанства

От така формулираните предимства и недостатъци на малките стопанства става ясно, че те се оказват традиционна и устойчива форма на земеделие за повечето европейски страни, имат особена вътрешно организационна структура, често пъти несъвместима с пазарните условия, нисък икономически потенциал и ниска ефективност на производството и че потребностите им могат да бъдат изведени и формулирани в няколко направления, които са взаимно-свързани помежду си. Тези потребности са приоритетни за удовлетворяване чрез целенасочени политики в новата ОСП след 2020 г., но трябва да бъдат имани предвид и в сегашния момент, тъй като на част от тях може да бъде отговорено чрез някои от мерките, предвиждани от стратегиите на МИГ.

За ключова политика на ЕС се смята **повишаването на конкурентоспособността на земеделието, модернизацията на фермите и въвеждането на иновации**. Малките стопанства имат огромна необходимост от подобряване на материално-техническата им база, повишаване на механизацията и иновационната активност. За разлика от големите и средни стопанства обаче, при малките това не е толкова лесен процес и то не само по финансови причини. Понякога стопанствата са толкова малки, че нямат възможност, но и няма смисъл да притежават всичките необходими машини, инвентар, постройки и т.н. и икономически по-ефективно е ползването на външни услуги (наемане или някаква форма на сдружаване и съвместно ползване на техника). Като пречка пред разрастването и модернизацията трябва да се посочи, че „дребните селскостопански производители са засегнати най-силно от покачващите се цени на земята“ и нямат средства да купуват или да взимат под аренда още производствени площи (*Доклад за бъдещето на малките стопанства, 2013*), т.е. механизацията и обновяването на материалното оборудване в много от случаите е неприложим модел за модернизиране на стопанства с твърде малко или без никаква земя. Затова модернизацията на малките стопанства и повишаването на тяхната конкурентоспособност е свързана предимно с въвеждането на нови технологии на производство, добри земеделски практики, системи за качество и безопасност на храните, съобразени със спецификата и обема на тяхното производство, тъй като „изискванията за добри селскостопански практики, както и европейските и съответните национални правила, особено по отношение на селскостопанската продукция и защитата на потребителите са обвързващи дори и за малките земеделски стопанства“ (*Доклад, 2013*). В съвременната селскостопанска практика съществуват множество възможности за внедряването на нови производствени технологии, свързани с подобряване на сортовете, породите, системата на торенето и растителната защита, хоризонтална диверсификация и сеитбооборот, компютризация и автоматизация в животновъдството, приложими дори в малките ферми, с организацията на труда, хигиенните условия, а също и технологии, щадящи околната среда, особено в областта на възобновяемата енергия, водите и отпадъците. „Съществува отчетлива необходимост да се увеличи инвестирането в реструктуриране, модернизиране, иновации, диверсифициране на стопанствата, въвеждане на нови технологии и възможности, основани на цифровите технологии, като например прецизно земеделие, използване на технологията на големите информационни масиви и чиста енергия, за да се подобрят устойчивостта, конкурентоспособността и издръжливостта на отделните стопанства“ (*Съобщение на ЕК, 2017*). Освен това, когато се говори за реструктуриране на модела на земеделие, в европейските документи се подчертава, че намаляването на броя на малките земеделски стопанства не води до повишаване на конкурентоспособността на едрите, тъй като те заемат различни пазарни ниши. Затова от малките стопанства се очаква въвеждането на различни видове производство, технологии и дейности по модела на малките предприятия в другите области на икономиката, тъй като в големите стопанства пък не може да се произвежда специфична продукция, характерна за малките – например биоземеделие, много от сортовете плодове и зеленчуци, изискващи ръчен труд, специфични местни породи животни, мед и пчеларски продукти и т.н. Следователно, необходимостта за модернизацията на малките стопанства трябва да става

по различен модел, съобразен със съответните характеристики на дадения регион или дори държава и свързан с насърчаване на предприемачеството и технологиите на производството. Това предполага и съответните политически и законодателни решения, както на ниво ЕС, така и на ниво отделна държава, регион или в случая – конкретен селски район чрез ясно формулиране на приоритетите какъв точно тип земеделие ще се развива.

Друга потребност на малките стопанства, естествено е свързана с **подобряване достъпа им до финансиране** – не само субсидии, но и кредитиране, лизинг, частни инвестиции, финансови инструменти за управление на риска. Както беше отбелязано, до 2013 г. малките ферми почти нямат възможност за целево подпомагане по линия на директните плащания и ПРСР. Дори да отговарят на критериите, те кандидатстват наравно с големите земеделски стопани, които получават не само по-големия размер подпомагане на площ (тъй като нямаше таван на директните плащания), но и предимство при проектите по ПРСР, поради по-добрата си информираност и възможност за работа с консултанти. Резултат от тази политика е сегашната рязка диференциация между малки и големи стопанства. За частичното решаване на тази потребност по ОС 1 в периода 2014-2020 г. се дава възможност за предоставяне на финансова помощ по опростени процедури и правила за малките бенефициенти, включително разпределянето на фиксирана сума на годишна база. По ОС 2 в България е разработена и се прилага и Тематична подпрограма за развитие на малките стопанства, която е насочена към определена целева група и съдържа комплекс от мерки, с цел ефективното и устойчиво развитие на малките стопанства (мярка "Консултантски услуги", с подмярка 2.1 „Помощ за осигуряване на консултантски услуги“ и подмярка 2.2 „Помощ за изготвяне на консултантски услуги“; мярка "Инвестиции в материални активи", с подмярка 4.1 „Помощ за инвестиции в стопанството“, подмярка 4.2 „Помощ за инвестиции в преработка/търговия на селскостопански продукти“, подмярка 4.4 „Помощ за инвестиции в непроизводствени дейности“; мярка "Развитие на стопанства и предприятия", с подмярка 6.3 „Стартова помощ за развитието на малки стопанства“, подмярка 6.4 „Инвестиции в създаването и развитието на неземеделски дейности“). Въпреки проявения голям интерес - 3815 постъпили заявления по подмярка 6.3 „Стартова помощ за развитието на малки стопанства“ досега, финансовата помощ очевидно не е достатъчна – стопанствата, които отговарят на условията са около 90% от общия брой на стопанствата в страната, т.е. над 180 хил. Затова и в документите за бъдещето на малките стопанства на ЕК се подчертава, че поради доброволния характер на схемата за малки земеделски производители в рамките на първи стълб на ОСП е необходимо да бъдат разгледани и използвани всички възможности за подпомагане на дребните производители в рамките на втори стълб, включително и чрез малки проекти, финансирани през МИГ и че в бъдеще трябва да се намерят нови и ефективни начини, които да гарантират по-стабилното финансиране на малките земеделски производители и тяхното оцеляване зависи от това. Тъй като, независимо от субсидиите, малките стопанства изпитват трудности да осигурят достатъчно инвестиции било за съфинансиране, било извън програмите, ЕК „призовава държавите членки да създадат подходящи финансови

инструменти, например под формата на микрокредити, субсидирани лихви по заеми, финансов лизинг, покриване на първите вноски или гарантиране на кредитите; счита освен това, че регионалните и местните органи следва да бъдат включени в процеса на това подпомагане“ (Доклад, 2018).

Следваща потребност на малките земеделски стопанства, свързана с финансовата им ликвидност и жизнеспособност, както и с доходите е улесняването **достъпа им до пазарите и подобряване на пазарните им позиции**. Тъй като това не може да бъде постигнато по линия на чисто пазарната конкуренция с големите производители, необходими са както централизирани политики на ниво държава и региони, така и преориентиране на самите стопанства към специфична продукция и нови маркетингови подходи. Предпоставки за това са технологичното развитие и пазарната ориентация на земеделието, които водят до намаляване на вътрешната консумация в стопанството, както и необходимостта от по-тясно обвързване на производството със специализирани ниши на потребителското търсене. Вече бяха дадени примери с преминаване на стопанствата към биологично производство или отглеждане на плодове и зеленчуци с ръчен труд като естествена хоризонтална диверсификация, която задоволява определено пазарно търсене. Това обаче не е достатъчно само по себе си, тъй като реализацията на продукцията зависи и от множество други фактори – например дали има близък пазар за такава продукция (която е с много малка трайност и трудно се транспортира), дали в района има достатъчно и платежоспособни клиенти, постижими ли са изискванията за безопасност и произход на храните от конкретния малък фермер, има ли той достатъчно средства за „преустройство“ на производството. До голяма степен малките стопанства са зависими и от законодателните решения и политики относно пазарите. Либерализирането на директните продажби например, е особено важно за малките стопанства от сектора на плодовете и зеленчуци и от животновъдството – мляко, месо, яйца, тъй като чрез тях дребните земеделци биха могли да си осигурят предварителни договори за продукцията с определен брой семейства от околностите (много разпространена практика в западна Европа) и така да постигнат известна финансова предвидимост и стабилност. Създаването на местни фермерски пазари също би подобрило пазарната реализация на продукцията на малките стопанства – например в Италия такива „пътуващи“ пазари се правят ежедневно от общините, като във всеки ден от седмицата са в различни населени места на дадена община, а в неделя – обикновено в града-център, като местата, на които се разполагат сергиите са абсолютно безплатни за фермерите. У нас такива фермерски пазари са спорадични и то само в големите градове – няколко пъти годишно. В България почти няма практика в свързването на местните продукти (или местната кулинарна традиция) с промоцията на туристически забележителности, нито местните храни влизат в менюто на местните ресторанти и хотели, отсъстват общите марки за храни като белег за териториална идентичност (практика също твърде разпространена в Европа), слабо развита е регистрацията на храни с географски означения (Защитено наименование за произход и Защитено географско указание), които са произвеждани предимно от малки земеделски производители в страните от ЕС. В тази връзка, почти отсъстват и т.нар. „къси вериги“ на доставка – продукти в магазините на дребно се зареждат предимно от

околните производители, няма практика за сътрудничество между местни малки производители и публичните власти. Като такъв пример за позитивна общинска, а после и държавна намеса в подкрепа на малките стопанства може да бъде дадена пилотната правителствена програма „Обществени храни“ в Шотландия, действаща от 2012 г. Целта на програмата е да даде шанс на малките и средни стопанства и преработвателни предприятия, като отделя специален лот за тях в обществените поръчки за снабдяване на публичния сектор, без те да се конкурират с големите доставчици. Програмата започва само в една община в Източен Еършър, като при закупуване на храна за местните училища е отделена специална партида за малки производители, като условието не е най-ниска цена и големи количества, а има изисквания храната да е 30% органична, 50% с местен произход и 75% непреработена(пресни продукти). Договорите се печелят от производители в радиус не повече от 40 мили. Експериментът се оказва успешен и се прилага в цяла Шотландия, като годишно се сключват поръчки на стойност 400 000 лири за малките местни производители от селските райони.

Друга потребност на малките стопанства с цел подобряване на пазарните им позиции е **кооперирането и обединението в групи и организации на производители**. Вече се спомена, че в някои случаи модернизацията минава през съвместно ползване на техника и услуги, а по-доброто представяне на пазара – от съвместни маркетингови усилия. Малките стопанства имат потребност от субсидиране и на общи инвестиции за закупуване на техника, изграждане на напоителни системи, купуване на семена, торове и т.н., тъй като разходите са непосилни за отделния дребен производител. Необходима е финансова подкрепа и за насърчаване на обединени усилия при продажбите и маркетинговите подходи с цел постигане на по-добри цени и договорни условия с едрите търговци или борсите. Кооперацията е най-разпространеният вид обединяване по света, като предпоставката за развитие на кооперативното движение в селското стопанство е самата структура на земеделието – малко големи собственици и множество малки и средни стопанства. Това е начин да се окрупни земята, без да се продава и да се обработва по-ефективно, с по-малко средства и често пъти начин да се отстранят посредниците в търговията със селскостопански стоки. Кооперациите повишават пазарната ефективност на малките стопанства, решават проблемите им с малките размери и разпокъсаността, подобряват достъпа на своите членове до суровини и материали, постигат увеличаване на тяхната пазарна позиция, подобряват кредитоспособността по отношение на банките и др. Кооперативното движение е много разпространено във всички държави от ЕС, особено в северната част на Европа. Например, в Дания 91 % от преработката и реализацията на млякото, 93 % от свинското месо и 65 % от говеждото месо се реализира от търговски кооперации. Те извършват и пласмент на 61 % от плодовете и зеленчуците и 47 % от зърното. В Холандия кооперативната търговия заема 87 % от преработката и пласмента на млякото, 60 % на зърното, 80 % на плодовете и зеленчуците и 95 % от продажбата на цветя. Във Франция дялът на кооперативния сектор в търговията със земеделски продукти е 50 % при млякото, 67 % при зърното и свинското месо, 40 % при говеждото месо и 65 % при снабдяването с торове. Тези данни показват, че дребното и средно

земеделско стопанство в почти всички страни в света не функционира ефективно и се обединява доброволно, за да може да защити интересите си и да реализира изгодно продукцията си, за да не бъде погълнато от големи производители и глобалните корпорации. За съжаление у нас, към кооперациите има негативно отношение заради лошия опит с ТКЗС в миналото и въпреки че техният брой се увеличава, те се развиват по модела на големите стопанства спрямо субсидиите (повече директни плащания), а възможността за създаване на организации на производители (които могат да кандидатстват по повече мерки на ПРСР) не е използвана в достатъчна степен, било поради нежелание и неинформираност на производителите, било поради обективни причини - трудности при покриване на критериите, намиране на достатъчен брой производители в определен район и т.н. В момента в България има малко над 900 земеделски кооперации и те обработват около 18% от земеделската земя, а броят на членовете им наброява към 30 хиляди души, като повечето кооперации са с по 20-30 члена и само няколко – с от по 100 до 2000 души. До септември 2018 г. у нас има 92 признати организации и групи производители, в които членуват над 500 земеделски производители. Само през 2017 г. са признати 27 ОП и ГП, от които: 3 ГП в сектора на плодовете и зеленчуците, 2 ГП в сектор „Зърнени-житни култури“, 1 ГП в сектор „Зърнено-бобови култури“, 1 ГП в сектор „Медицински и етеричномаслени култури“; 1 ГП в сектор „Технически култури“, 1 ГП в сектор „Месо“, 1 ОП и 10 ГП в сектор „Мляко и млечни продукти“, 1 ОП в сектор „Мед и пчелни продукти“ и 1 ГП в сектор „Картофи“. В областта на животновъдството има 26 групи производители в сектора на млякото, 2 в сектор „Месо“, 2 организации на производители в сектор „Мед и пчелни продукти“, като в тях членуват близо 200 земеделски стопани. Така или иначе, възможността за обединяване на малките земеделски стопанства не е използвана ефективно досега и трябва да бъде популяризирана и финансирана в по-голяма степен. Докладът за бъдещето на малките стопанства на ЕК „подчертава необходимостта от сдружаване на малките земеделски стопанства в организации, групи на производители и кооперации и провеждане на общи маркетингови кампании; счита, че всички видове сдружаване на малките земеделски стопанства под формата на кооперации, организации на производители или обединяване на ресурси, включително машини, следва да получават специално подпомагане в рамките на механизмите на ЕС и националните механизми“.

Много важна потребност за малките стопанства е **засилването на интеграцията между производството на първични земеделски продукти и преработвателния сектор**, включително и тяхната собствена вертикална диверсификация. Отрицателната тенденция на спад в производството на продукти, за които има по-големи възможности за създаване на добавена стойност чрез съхранение, преработка и маркетинг в селските райони, продължава в цяла Европа, като тенденцията е много видима и у нас. Това се предопределя не само от политиката на субсидии, която подкрепя специализираните производства с големи обеми, но и от преобладаващата структура на износа – по-висок относителен дял на търсенето на непреработените продукти (предимно суровини за индустрията) и съответно попадането на по-голямата част от аграрния износ в ниските ценови равнища. В България земеделието също се ориентира към свръх интензивни

производства - на зърно и технически култури, т.е. обратно пропорционално на стоки с висока добавена стойност, като за разлика от Западна Европа, където това се компенсира от все пак относително стабилни във финансово отношение малки ферми с предприемачески традиции, у нас изкривяването на пазара продължава, въпреки политиката на подпомагане на сектори, различни от промишлено земеделие – зеленчуци, плодове и животновъдство. Поради необходимостта от добавяне на стойност към първичната земеделска продукция, в *Доклада за бъдещето на малките стопанства, 2013* се призовава за „развитие в малките земеделски стопанства на устойчиви, отговорни форми на преработка на продуктите и на основна и пропорционална система за контрол; приканва Комисията и държавите членки да преразгледат съществуващите разпоредби относно безопасността на храните с оглед намаляване на тежестите и премахване на пречките, които те могат да предизвикат пред развитието на преработката и продажбата на храни от малките земеделски стопанства“. Трябва да се отбележи, че вертикалната интеграция производство/преработка до известна степен противоречи на концепцията за специализация и концентрация на производството с цел поевтиняване на храните и суровините за индустрията, но е приложима към по-малките производства и двете тенденции са съвместими чрез прилагане на различни политики. Стимулирането на производство на фермерски храни, нишови продукти (екзотични гъби, подправки, редки зеленчуци и плодове, деликатеси, вино, зехтин, колбаси) или на биологични храни, производство на традиционни за съответния район продукти, използващи местни суровини и преработени на място не само ще засили отделните малки стопанства, но и ще създаде нови работни места и ще задържи населението в селските райони, както и ще осигури по-здравословна, по-разнообразна и по-качествена храна за потребителите. Затова и в *Декларацията от Корк, 2016* е записано, че „политиките на Съюза следва да акцентират върху интегрираните подходи за развитие и укрепване на веригите за създаване на стойност в селските райони и местните производствени мрежи“ и „трябва да насърчават нови подходи за хоризонтална и вертикална интеграция, които да осигуряват справедливи и прозрачни договорни отношения във веригата на доставки“. Трябва да се каже и това, че интеграцията производство/преработка задоволява различни потребности при големите и при малките ферми. По-големите предприятия (предимно от преработвателния сектор) търсят възможност да разширяват производството на собствени суровини - например, модерна ферма за млечни продукти най-често се ангажира и в интегрирано производство на мляко и производство на фуражи, а винарните в един момент започват да отглеждат и собствени лозя, вместо да изкупуват грозде от други производители. Целта е най-вече намаляване на цената на суровините и оптимизиране на производствените разходи. Обратно – за малко и средно земеделско стопанство, което гледа крави, и което вместо да продава млякото си на голям преработвател, започва собствено производство на сирене и кашкавал, това е добавяне на стойност и начин за увеличаване цената на крайния продукт, продаван от земеделеца и на практика е вид диверсификация на дейността. Важно е също така, че затворените цикли на производство при малките стопанства, при които производство, обработка и пакетиране обикновено се извършват в един и същи район, запазват добавената

стойност именно в този район, за разлика от големите предприятия, които могат да транспортират суровини от хиляди километри.

Става ясно, че е необходим качествено нов и по-широк подход за решаването на проблемите на малките земеделски стопанства, като основна потребност за тях се явява и **възможността за диверсификация на дейностите и намиране на алтернативни доходи** извън земеделието. Специализираните направления на производство, както и модернизацията и преработката могат да бъдат въведени само в част от малките земеделски стопанства, затова „от ключово значение е създаването в селските райони на нови работни места в неземеделските сектори на икономиката“ (Доклад, 2013). От една страна, по-малките земеделски стопанства следва да се ориентират към все повече рентабилност и производителност на своята дейност, но от друга е ясно, че много голям брой от дребните земеделски производители не могат да се издържат само от земеделие и че са необходими и други източници на доходи, които да гарантират съществуването им. Както вече беше отбелязано, диверсификацията в неземеделски дейности е важна не само за отделното стопанство, но и за създаването на нови работни места и предоставянето на публични услуги в селските райони, което има жизненоважно значение за тяхното бъдеще. Трябва да се подчертае, че и в момента много от собствениците на малки земеделски стопанства получават доход от неземеделски дейности или от услуги за земеделското стопанство и неземеделската сфера. „Някои собственици на малки земеделски стопанства със сигурност биха започнали работа извън селскостопанските дейности, ако получат такава възможност, и биха работили в земеделското стопанство на непълно работно време. Значителен дял от собствениците на земеделски стопанства, по-специално в новите държави членки, биха започнали работа извън селскостопанския сектор и биха закрили земеделското стопанство, ако пазарът на труда позволи това“ (Доклад, 2013). Затова под диверсификация в селските райони не се разбира просто намирането на работа от отделния собственик, а насърчаване на предприемачеството и създаване на малък бизнес, осигуряване на независимост и участие в пазара. Микро- и малките предприятия – земеделски, преработвателни или предоставящи услуги са основната икономическа структура на селските райони. Макар да имат малък дял в общата икономика на държавите, тяхното съществуване е от решаващо значение за тези райони. Обикновено собствениците на малките стопанства са изправени пред избора да реализират растеж с цената на много усилия, затъване в кредити и дългове, лишения за семействата им или просто да фалират. Диверсификацията се определя като „**трета възможност**“ за малките стопанства – между избора дали да се занимават със земеделие или изцяло да се насочат към други дейности, сега те имат алтернативата едновременно да правят и двете неща – без да изоставят селскостопанското производство, да създадат малки предприятия – за преработка, съхранение, търговия, производство на енергия и т.н. или предоставяне на някакви услуги, полезни за общността, включително и в сферата на културата и социалното включване. Затова се счита, че новата ОСП трябва да „подкрепя усилията за подобряване на качеството на живот в селските райони, за да насърчава хората, по-специално младите хора, да останат или да се върнат в селските райони, и настоятелно призовава както Комисията, така и държавите членки да

подкрепят предприемачите, главно жените и младите хора, да развиват нови услуги“.

(Доклад, 2018) У нас, чрез диверсификация на дейностите, освен оживяването на селските райони, биха се възродили и много позабравени традиции – възстановяване на оригинални български храни и напитки, стари занаяти, културни и фолклорни феномени, популяризиране на природни забележителности и т.н., което би се отразило положително върху цялостния имидж на страната и то не само по отношение на туризма. Освен това, не трябва да се забравя, че насърчаването на предприемачеството чрез диверсификация на дейностите развива не само икономиката, но и човешкия капитал в селските райони.

Всичко казано дотук за модернизация, диверсификация, предприемачество, интеграция с преработката и т.н. зависи до голяма степен от човешкия фактор. Както беше написано по-горе, един от основните проблеми на малките стопанства е ниската квалификация на техните собственици и според този проблем може да се формулира и следващата им потребност – **нуждата от повишаване на информираността, знанията и уменията на дребните земеделци и свързване с науката и иновациите** на малките ферми. Сред причините за ограничаване на инвестиционната активност на малките стопанства са липсата на знания и опит на земеделците да планират, разработват и управляват инвестиционни проекти, да разширяват пазарния си дял и да ръководят по-големи производствени единици. За разлика от по-големите, където се работи в екип или биват назначавани експерти, в малките стопанства предприемачеството е персонализиран процес и развитието му зависи най-вече от хората, които го практикуват лично. Прилагането на нови технологии и добри практики в земеделието са свързани и с набавянето на информация за опазване на околната среда и биоразнообразието. Качеството и безопасността на храните, безопасността на труда изискват определени познания. Въвеждането на иновации - технологични или при управление на процеса на производство също се предопределят от степента на обучение и квалификация на стопаните. Наличието и достъпността на информацията може значително да намали риска свързан със селскостопанското производство - високата култура на фермерство е съществен фактор за неговото ограничаване. Следователно, малките стопанства имат потребност от повече информация, обучение и консултации, не само за получаването на субсидии и писането на проекти, а и за технологиите, добрите практики, сортове, семена, породи. Трябва и повече интеграция с научните институции. Затова в Доклада от 2013 се „призовава за по-точно приспособяване на безплатните консултации за нуждите на малките земеделски стопанства, опростяване на процедурите, свързани с информацията, обучението, оценката на риска и здравния контрол, провеждане на информационни кампании, разпространяване на най-добри практики в областта на късите вериги на снабдяване с хранителни продукти, предоставяне на техническа помощ при кандидатстване за помощ от ЕС, както и предоставяне на консултации с цел подпомагане на малките земеделски стопанства в приспособяването на профила на производствената им дейност към техния производствен и екологичен потенциал“ и също така „призовава държавите членки да осигурят включването в техните образователни системи на подходяща инфраструктура за професионално обучение по селско стопанство.“

Изтъкнато е също, че е „необходимо собствениците им да притежават минимални квалификации; във връзка с това призовава Европейската комисия и държавите членки да обсъдят как да се гарантира общото придобиване на тези квалификации и приспособяването им към потребностите на малките земеделски стопанства“ (Доклад, 2018). У нас малките стопанства са с твърде ограничен достъп до научни разработки и подобна информация. Както се спомена по-горе, единствен източник на информация за тях е Националната служба за съвети в земеделието (НССЗ), като над 90% от консултациите, които е направила (според данните от годишните отчети) е именно за много малки стопанства. Преобладаващата част от проектите по мярката за подпомагане на полупазарните стопанства в процес на реструктуриране е изготвена именно от НССЗ, останалите консултации са в областта на аграрната икономика, растениевъдство и поддържането на земята в добро земеделско и екологично състояние. Макар че в страната има няколко висши и средни учебни заведения, свързани със селското стопанство, както и различни научни звена (селскостопанска академия, 26 научноизследователски института, 18 опитно-научни станции и 100 средни училища и техникуми), техните доклади и изследвания не достигат до дребните земеделци. Причините за това са не само в липсата на целенасочена политика, но и в субективния фактор – нежеланието на самите стопани да се информират повече за научните и технологични постижения.

Във връзка с човешкия фактор е и потребността на малките стопанства от **обновяване, подмладяване и уреждане на проблемите с наследяването**. Вече беше казано, че преходът между поколенията в малкото стопанство е критична фаза от жизнения му цикъл. Унаследяването не трябва да се приема единствено като физически акт на предаване на собствеността върху земята, но и като възможност за реализация за младото поколение и по-нататъшно развитие на вече съществуващ бизнес. В своите документи за реформа на ОСП, ЕК изтъква проблемите, които възникват при прехвърлянето на земеделски стопанства от едно поколение на друго, особено при прехвърлянето на земеделски стопанства извън семейството, и призовава държавите членки „да създадат правна уредба за справяне с такива проблеми“ и че все още „няма адекватни инструменти за насърчаване на преминаването на предприятията от по-старото поколение земеделски стопани към по-младото поколение“. В Резолюцията на ЕП се „призовава държавите членки, с цел постигане на целите на ОСП, да дават приоритет на малките и средните местни производители, новите участници и младите земеделски стопани – като гарантират равен достъп на половете – при придобиването и арендата на земеделска земя, включително права на преимуществено закупуване“ и да се ограничи законодателно „придобиването на земеделски парцели от лица, които не са земеделски стопани“. Данните на Евростат сочат, че само около 6% от фермерите в ЕС са под 35 години. Най-много млади земеделски стопани има в Австрия – 22% от броя на фермерите там, в Полша – 20%, Словения – 19%. На другия полюс - най-малко фермери до 40 г. са отчетени в Кипър – 3% от общия брой на фермерите и Португалия - 4%. България е на седмо място в ЕС с 14% млади фермери – все пак процент по-висок от средния. По данни на Евростат (2016) близо 36% или повече от една трета от българските фермери са на възраст 65 и повече години, а около половината от хората у

нас, които се занимават със земеделие или друга селскостопанска дейност, са на възраст 40-65 години. Проблемът с „подмладяването“ на селскостопанския сектор е сред приоритетните за ОСП и помощта за млади фермери се прилага още от средата на 80-те години, но очевидно не е достатъчен стимул и застаряването на собствениците на малки и средни стопанства в Европа продължава. В началото на 2019 г. ЕС въвежда и специален план за кредитиране на млади фермери - проектът е на стойност 1 милиарда евро и целта е да се стимулират производителите под 40-годишна възраст, а в новите документи за реформиране на ОСП се подчертава, че са необходими нови политики в това отношение, които не са свързани само със субсидиите. Така например, в страните с висок процент млади селскостопански производители има специално законодателство, което улеснява стартирането на нов земеделски бизнес – в Австрия и Полша от 2014 г. действат специални закони, които улесняват купуването на стопанства от хора, които не са свързани със семейния бизнес, а цените на земята са държавно регулирани и съответно ниски. В Италия държавата предоставя на млади фермери с по 3 деца безплатно земя за стопанисване в продължение на 20 години – в последните 2 години в страната има бум на младежи, които мигрират обратно към селата, като причината е освен нарастващата безработица в градовете и споменатия закон, улеснените процедури, по които може да се придобие земя, като правителството дава финансови стимули и други видове държавна помощ на новите предприемачи. Освен това, в Резолюцията на ЕП вече не се говори само за „млади“, но и за „нови“ фермери: „в новото законодателство трябва да се направи много по-ясно разграничение между критериите, формиращи основата от стимули за „млади земеделски стопани“ и за „нови участници, които започват селскостопанска дейност“ (като младите земеделски стопани се определят според възрастта им, а новите участници – според броя години от създаването на техните стопанства), за да се повиши потенциалът на двете групи за постигане на приемственост между поколенията“. Също така, за да не бъдат изключвани малките стопанства от схемите за подпомагане се „подчертава значението на едно ясно определение за целия ЕС на понятието „активен земеделски стопанин“, което да е недвусмислено свързано с понятието за работа в земеделско стопанство“ (а не просто притежател на земя) и „подчертава, че не трябва да бъдат изключвани земеделските стопани на непълно работно време и земеделските стопани със смесен доход“, които също трябва да бъдат признати за земеделски производители в бъдеще. Важно е да се осъзнае, че навлизането на млади хора в земеделието не е потребност само на малките стопанства, а е ключово условие за оцеляване и на селските райони. Предаването на историческите традиции в сферата на селскостопанското производство на следващите поколения е основата за съществуването и развитието на селата. Освен за запазване на селската икономика, то гарантира и съхраняването на културното наследство(в най-общ смисъл) в районите.

Сред потребностите на малките стопанства е и **общото подобряване на начина на живот в селските райони**, което вече не зависи само от тях, а от съгласуваните действия на държавни, регионални и общински власти. В Доклада за бъдещето на малките стопанства е очертана ясно необходимостта от такива действия: „трябва неотложно да се противодейства на процеса на напускане и обезлюдяване на селските

райони, за да може да се предложи на малките земеделски стопанства съответна среда в местата, където са установени, а с това и дългосрочна перспектива за тях; призовава държавите членки да използват ефективно наличните средства от ЕС, за да насърчават изграждането на инфраструктура, на образователни, медицински заведения, заведения за грижа и детски заведения, достъпа до високоскоростен интернет и създаването и развитието на малки и средни предприятия (МСП) в селските райони, за да се гарантират еднакви условия на живот в града и селото; препоръчва усилията да бъдат насочени към създаването на устойчиви перспективи за бъдещето на младите хора, хората с високо образование и жените.“

Като обобщение може да се каже, че въпреки че удовлетворяването на потребностите на малките стопанства е заложено сред новите политики в реформата на ОСП след 2020 г., все пак те трябва да се имат предвид и в сегашния програмен период, а чрез прилагането на стратегиите за ВОМР, част от тези потребности могат да получат своето решение.

6. Малките стопанства в България

6.1. Данни за стопанствата и съответстващите им сектори на земеделието

Подобно на процесите в ЕС, броят на земеделските стопанства в България трайно намалява, за сметка на увеличаващата се ИЗП и нарастващ икономически потенциал на средните и големи стопанства. За разлика от ЕС обаче, у нас това става с много по-бързи темпове и с по-големи дисбаланси и е следствие, освен на политиката за субсидиране на площ (ОСП до 2013), така и на специфични икономически и политически условия – след разпокъсването на поземлената собственост през 90-те години тече процес на бързо изкупуване или наемане на земя под аренда от едрите производители; насилственото откъсване на голяма част от населението от земеделието по времето на социализма и принудителното му преселване в градовете се оказва необратимо; предпоставка е и липсата на финансов и предприемачески ресурс за възстановяване на малките стопанства, липсват наследници от младото поколение.

Процесът на редуциране на броя на стопанствата у нас протича драстично за малките стопанства - докато от влизането ни в ЕС през 2007 г. до 2013 г. общото намаление на стопанствата е с 30,8%, то понижаването на броя на малките стопанства е близо наполовина, т.е. с над 50%. Според данните, намалението е главно в стопанствата без земя и под 5 ха земеделска земя. Ликвидираните малки земеделски стопанства са повече от 230 000 (56% от общия брой). За период от 10 г. общият брой на земеделските стопанства намалява от 665 500 на 252 900 през 2013 г. или почти 3 пъти. През същата година делът на стопанствата до 5 ха представлява 91,4% от целия брой стопанства, но те обработват само 5,2% от ИЗП. Средният размер на стопанството нараства с 95,2% - от 6,2 ха през 2007 г. на 12,1 ха. през 2010 г. и до 14,93 ха през 2013 г., като за седем години се е увеличил общо с 241%. През 2010 г. в стопанствата използваната земеделска площ (ИЗП) е почти 4,5 млн. ха и се отглеждат 1,145 млн. животински единици (ЖЕ) - 0,9% от животните в ЕС. През 2013 г. ИЗП е вече 3,708

мил ха., но 9500 стопанства са без ИЗП. В периода 2010–2013 г. намаляват с 42% и стопанствата с ИЗП до 10 ха. С 5% се увеличават стопанствата с ИЗП от 500 ха и повече. По данни от преброяването през 2010 г. броят на земеделските стопанства в България е 370,5 хил., което е 3% от стопанствата в ЕС и страната ни заема 8-мо място по общ брой стопанства. През 2016 г. вече сме на 10 място - 201 хил., което е 2% от общия брой ферми в ЕС.

През 2016 г. в страната, на базата на извадка са преброени 201 014 земеделски стопанства. В сравнение с броя им през 2013 г. намалението е с 20.9%, а в сравнение с 2010 г. се регистрира 45.7% намаление. През периода 2010-2016 г. още 169 209 земеделски стопанства преустановяват дейността си, като почти всички те са малки, без или с минимална ИЗП. Същевременно, за същия период общо за страната ИЗП се увеличава общо със 178 569.6 ха. Средната ИЗП на стопанствата също нараства и е 20,5 ха за 2016 г., което е над средното за ЕС (16 ха). Стопанствата без ИЗП се увеличават на 16 566 (9 500 през 2013). Стопанствата с ИЗП до 1 ха са 102 608, тези с до 2 ха - 27 304, до 10 ха - 29 741, до 50 ха - 15 343 и над 50 ха – само 9 452 броя.

По икономически размер отново най-интензивни са процесите на намаление в малките стопанства с нисък икономически потенциал – до 4 хил. евро СПО. Лекото увеличение в броя на стопанствата с икономически потенциал от 4-8 хил. евро в периода 2010–2013 г. показва, че много малка част от по-дребните стопанства осъществяват растеж и преминават в групата на средните стопанства. В групата на малките стопанства преобладават такива с много нисък икономически потенциал (под 2 хил. евро СПО), чийто дял през 2013 г. е 65%. Средният икономически потенциал на малките стопанства за 2010 г. е 3599,8 евро или два пъти по-нисък от средния икономически размер на всички стопанства в страната (6 640 евро) . По този показател обаче, в СПО на земеделските стопанства през 2016 г. общо се регистрира съществен ръст. Повишението през 2016 г. спрямо 2013 г. е 15. 8%. През целия период 2010-2016 г. е отчетено повишение от почти 54%. Нарастването идва предимно от големите стопанства. 104 898 стопанства от всичките 201 хил. са под 2 хил. евро СПО, 34 956 са под 4 хил. евро СПО, 22 955 под 8 хил. евро СПО, т.е. повече от половината стопанства са малки по този показател. 13 746 имат СПО до 15 хил. евро, 8 248 до 25 хил., 6 675 до 50 хил. и само 2 893 стопанства имат над 250 хил. СПО годишно. Малките стопанства под 2 хил. евро имат принос от 97 642 евро в общата СПО за страната (3 776 469 евро), а големите създават 2 210 036 евро СПО за годината, т.е. по-голямата част идва именно от големите.

По следващия основен показател – животинските единици, данните от изследването на структурата на земеделските стопанства през 2016 г. отчитат ръст от 39 281 ж.е. в сравнение с 2013 г., което е повишение от почти 4%. Отчетеното намаление на вложения труд, изразено в ГРЕ, е свързано с намаляването на броя на земеделските стопанства и с повишаване на ефективността на труда в големите ферми.

Основни показатели	2010 г.	2013 г.	2016 г.
Земеделски стопанства (брой)	370 222	254 142	201 014
Използвана земеделска площ на земеделските стопанства (ха)	3 616 964.73	3 794 910.54	3 795 534.35
Обща стандартна продукция на земеделските стопанства (хил. евро)	2 458 263	3 260 817	3 776 469
Животински единици	1 149 736.7	1 024 910.8	1 064 192.0
Вложен труд - ГРЕ	406 519	320 231	253 946

Източник МЗХГ, Агростатистика 2016, Структура на земеделските стопанства (на базата на извадка)

Разпределението на земеделските стопанства по класове на ИЗП потвърждава общите тенденции. Намаление както в броя, така и в размера на ИЗП, се регистрира при стопанствата, които разполагат с най-малко ИЗП (под 10 ха). – от 248 015 през 2010 г. броят им спада на 102 608 през 2016-та. Земеделските стопанства с размер на ИЗП от 10 до 50 ха, както и тези с над 50 ха, увеличават броя си и размера на средната ИЗП – съответно от 278 611.28 общо ИЗП през 2010 г. на 362 492.47 общо ИЗП през 2016 и от 8 163 (2010) на 9 452 броя (2016).

Изследването през 2016 г. показва, че най-много ИЗП, в т.ч. и обработваема земя, е концентрирана в Северозападния район, в който попада и територията на МИГ „Белене-Никопол“. На следващо място е Североизточният район. Югоизточният район е трети по размер на ИЗП, следван от Северния централен. Въпреки че през 2016 г. в Северозападния и в Североизточния район се откроява тенденция за намаляване на ИЗП в сравнение с 2013 г. , това остават двата статистически района с най-висока средна ИЗП, съответно 43.86 ха и 39.66 ха при 20.58 ха средна ИЗП на стопанствата в страната. В районите от Северна и Югоизточна България са и най-големите по размер земеделски стопанства у нас, предимно за зърнени култури, което е предпоставено от равнинния релеф и климатичните условия. Наблюдава се и тенденцията за намаляване дела на собствената земя при селскостопанската дейност и съответно увеличаване на земята, взета под аренда. В Северозападния район през 2010 г. собствената земя е 142 405.08 ха при 98 865.02 ха през 2016 г. Съответно увеличава се земята под аренда - 711 054.59 ха през 2016, при 607 116.89 ха през 2010 г.

По данни на Аграрния доклад на МЗХ за 2018 г. площта със селскостопанско предназначение през 2017 г. е 5 224 402 ха, което представлява около 47% от територията на страната. Използваната земеделска площ през 2017 г. общо е в размер на 5 029 529 ха или 45,3% от територията на страната, като се увеличава с 0,2% спрямо предходната година. Обработваемата земя намалява незначително (с 0,2%) спрямо предходната година до 3 473 825 ха, което представлява 69,1% от използваната земеделска площ. Овощните насаждения през 2017 г. представляват 1,1% от ИЗП на България, като площите, заети с тях са с 8,6% повече спрямо предходната година. Лозя – чиста култура през 2017 г. има върху 53 251 ха, което е увеличение с 1,4% спрямо 2016 г. Делът на лозята от ИЗП на страната е 1,7%. Както се вижда от данните,

обработваемата земя (ниви, угари, временни ливади с житни и бобови) е с най-висок процент, което отговаря и на структурата на отглежданите култури.

По отношение на културите, обикновената пшеница е с най-голямо стопанско значение сред зърнено-житните култури и заема 65% от тях. Почти 68% от площта на отглежданите у нас зърнено-житните култури е съсредоточена в Северна България. Тук са и най-големите стопанства, в които се отглежда пшеница и царевица. Царевицата за зърно е втората по значимост сред зърнено-житните култури с относителен дял 22% от тях. Техническите култури заемат 33.5% от обработваемата земя у нас. Най-много площи се отглеждат в Северозападния район, където, както вече се спомена, са и най-големите стопанства. Североизточният и Югоизточният са следващите райони на страната със съществен дял на отглежданите технически култури. Слънчогледът е основна техническа култура, отново най-широко застъпена в Северна и Югоизточна България. Традиционно у нас пресни зеленчуци, пъпеша, дини и ягоди на открито се отглеждат в Южен централен район – 43% от площите, заети със зеленчуци в страната. Трайните насаждения са съсредоточени в Югоизточния район, в Южния централен и в Северния централен район. В Северния централен район са регистрирани най-големите по размер земеделски стопанства от тази категория ИЗП. В Южния централен в Югоизточния район са концентрирани 70% от лозовите насаждения в България, съответно 36% и 34%. В тези два района се отглеждат и 2/3 от лозята с винени сортове. Най-големите земеделски стопанства от тази категория са в Югоизточния район, а най-малките са регистрирани в Югозападния район на страната.

Сходни са процесите и в животновъдството – намаляване броя на стопанствата и увеличаване или запазване броя на животните в изследвания период. През 2013 г. около 183 300 стопанства отглеждат селскостопански животни, птици и пчели, което е с 34% по-малко, отколкото през 2010 г. Броят на говедата остава постоянен, а стопанствата, в които се отглеждат, намаляват с 27%. В стопанства с 10 и повече животни се отглеждат 70% от млечните крави. Броят на стопанствата, отглеждащи птици, намалява с 41% през 2013 г. в сравнение с 2010 г. През 2016 г. при говедата (в т.ч. и крави) броят на стопанствата намалява от 95 357 (2010 г.) на 54 376 през 2016 г., но поголовието се увеличава от 576 339 на 584 177 глави добитък. При овците броят на стопанствата е 91 793 през 2010 г. и 39 094 през 2016 г., като бройката на животните почти се запазва - съответно 1 415 181 и 1 317 323. За свинете броят стопанства се редуцира от 82 265 (2010) на 30 143 (2016), като броят животни се запазва – от 670 469 на 668 013. Подобни са процесите и при козите, птиците, биволи и зайците, както и при пчелните семейства. Характерът на производствената дейност в животновъдството предполага създаване на земеделски стопанства в райони, в които осигуряването с фураж е предпоставено от наличието на благоприятни условия за изхранване на съответните видове и категории животни. Половината от регистрираните стопанства в страната, които отглеждат говеда и биволи, както и 50% от категорията общо говеда и биволи са в Южния централен район, следващ по значимост е Югоизточният район. Числеността на поголовието в тези два статистически райони превишава съществено числеността в останалите райони на страната. Северозападният район е с ниски

показатели за животновъдството, като се представя добре единствено в овцевъдството и пчеларството.

Според Аграрния доклад, брутната добавена стойност, създадена от отраслите на националната икономика през 2017 г. възлиза на 87, 634 млрд. лева (44, 807 млрд. евро) по текущи цени, като бележи реален ръст от 4,2% спрямо предходната година. Добавената стойност на субектите от аграрния сектор през 2017 г. е в размер на 4, 114 млрд. лева по текущи цени. В реално изражение тя нараства с 8,9% на годишна база и представлява 4,7% от БДС (над средното за Европа като процент, където е 1-1.5%, но е много по-ниска като абсолютни стойности в евро). За сравнение - индустрията (вкл. строителство) дава 28,4% от БДС, а услугите - 66,9% . Структурата на крайната продукция в селското стопанство за 2017 г. запазва формираните съотношения между направленията на отрасъла, очертани при стойността на брутната продукция. Най-голям е относителният дял на продукцията от растениевъдството - 67,6%. За 2017 г. относителният дял на продукцията от животновъдството е 24,0%, на селскостопанските услуги – 5,6% и на продукцията от неотделимите неселскостопански второстепенни дейности – 2,8%. С най-голям дял в стойността на крайната продукция от отрасъла остават зърнените и маслодайните култури. Двете групи култури заедно (съответно зърнените - на стойност 2, 437 млрд. лева и маслодайните – 1, 489 млрд. лева) формират около половината (47,7%) от стойността на продукцията от отрасъла селско стопанство през 2017 г.

През 2017 г. сектор Плодове и зеленчуци (в т. ч. производство на картофи и лозя) създава продукция на стойност 889,7 млн. лева, с 18,1% повече спрямо предходната година. Секторът формира дял от 10,8% в стойността на крайната продукция. Производството на зеленчуци е в размер на 463,0 млн. лева (дял от 5,6% в стойността на крайната продукция), а на плодове - в размер на 426,7 млн. лева (дял от 5,2%). При зеленчуците е налице увеличение на физическия обем на продукцията, съпроводено от ръст на цените (с изключение на цените на картофите), което води до ръст на стойността на продукцията от 17,2% спрямо предходната година. Крайната продукция от подсектор Плодове нараства с 19,1% в стойностно изражение като резултат основно от увеличеното производство (при регистрирани по-ниски цени за почти всички плодове с изключение на виненото грозде). Крайната продукция от подотрасъл Животновъдство за 2017 г. е в размер на 1 978,7 млн. лева. Налице е нарастване с 2,2% в стойностно изражение спрямо предходната година при намаление на обема на производството с 1,8% и увеличение на цените общо за подотрасъла с 4%. Най-голямо значение в сектор Животновъдство има производството на мляко - дял от 8,3% с 681,6 млн. лева. Говедовъдството има дял от 3,1% с 257,2 млн. лева (спад от 5,9%), свиневъдството – дял от 3,6% с 293,5 млн. лева (ръст от 0,6%), птици – дял от 3,6% с 297,8 млн. лева (ръст от 3,4%), овцевъдство и козевъдство – дял от 2,4% с 200,4 млн. лева (спад от 3,8%), производство на яйца – дял от 2,1% със 172,1 млн. лева (ръст от 12,0%).

Търговията със селскостопанска продукция заема съществен дял в износа на България. През 2017 г. аграрният стокообмен (внос и износ) възлиза на 7 315 млн. евро (7,315

млрд), което е с 4,9% повече на годишна база. Износът на селскостопански стоки нараства с 1,1% спрямо предходната година, възлизайки на 4 172 млн. евро, а вносът - с 10,5%, до 3 143 млн. евро. Основен партньор на България в търговията със селскостопанска продукция са страните от Европейския съюз. Най-голям е износът на житни растения (основно пшеница, царевица и ечемик), който представлява 22,4% от общия аграрен износ, следван от този на маслодайни семена и плодове (главно слънчоглед и маслодайна рапица) с 14,6%. Износът на живи животни и продукти от животински произход представлява 12,2% от общия аграрен износ за 2017 г. По този раздел, с най-голям относителен дял от общия аграрен износ са групите мляко и млечни продукти, птичи яйца и естествен мед – 4,8% и меса и карантии, годни за консумация – 4,5%. Износът на мазнини и масла от животински и растителен произход представлява 7,4% от общия аграрен износ за 2017 г. През 2017 г. износът на преработени продукти възлиза на 1 429 млн. евро (34,2% от общия аграрен износ), като нараства с 1,3% спрямо предходната година. Сред продуктовете групи, включени в този раздел, с най-голям относителен дял от общия селскостопански износ е експортът на тютюн и обработени заместители на тютюна – 6,4%, следван от този на хранителни продукти, приготвени на базата на житни растения – 6,1%; остатъци и отпадъци от хранителната промишленост и приготвени храни за животни – 5,2% и др.

По данни на НСИ, средногодишният брой на заетите лица на 15 и повече навършени години през 2018 г. е 3 521 640 - с 4,4% повече в сравнение с предходната година. В сектор селско, горско стопанство и риболов се отчита увеличение на броя на заетите лица с 8,5%, което води до нарастване на относителния дял на сектора в структурата на заетостта по икономически дейности до 7% (при 6,8% през 2016 г.). Според данните на статистиката, в селското стопанство са заети 625 хил. души, като броят на наетите непостоянно лица е около 100 хиляди (наемна работна сила), а по-голямата част от занимаващите се със селско стопанство (525 хил.) продължават да се водят самонаети - това са собствениците на стопанства, които използват своя труд и се осигуряват официално. Те земеделието е източник на доходи за 19 % от заетите в страната, като 86 % от тях са самонаети, като извън данните а статистиката остават тези земеделски стопани, които не водят счетоводство и не плащат осигуровки, предимно от натуралните стопанства. През 2016/2017 стопанска година общият брой на земеделските стопани, регистрирани в регистъра по Наредба № 3/1999 г. е 96 476, а през 2017/18 стопанска година - 93 021 броя. За сравнение – през 2013 този брой е бил 76 340.

6.2.Основни тенденции

От така изнесените данни за ключовите показатели на селското стопанство и за структурата на земеделските стопанства могат да бъдат направени няколко извода. Наблюдава се **крайна поляризация на земеделските стопанства по отношение на големината им**. Явна е тенденцията за намаляване броя на стопанствата и уедряване на обработваните площи. В сектора вече съществуват **много големи стопанства**, разполагащи с модерно оборудване, които се специализират в доставяне на огромни количества суровини за преработващата индустрия. Тенденцията на концентрация на

земята в стопанствата с площ над 50 ха е ясно изразена. Делът на ИЗП в стопанства над 50 ха се е увеличил от 81,9% през 2007 г. до 86,9% през 2010 г. и е сред най-високите в ЕС, където средният процент е 66,0%. Според Доклад на Икономическия институт на БАН за аграрния отрасъл и през 2016 г. у нас делът на уедрените стопанства продължава да е много по-висок от този в ЕС. „Стопанствата с размери над 1000 декара заемат 78% от използваните земеделски площи със среден размер 6240 дка. В тази група се включват и стопанства с обработваема земя на един стопанин от 24 300 декара (общо 477 стопани, обработващи 11.6 млн. декара или 38% от обработваемата земя в тази група). В ЕС средният размер за групата над 1000 дка е 2500 дка, а стопанства с размери средно 24 000 декара въобще няма. Дори в САЩ, страната с най-едрото фермерско земеделие, групата на най-доходните стопанства има средни размери под 12 000 дка, или те са 2 пъти по-дребни от българските и заемат едва 16% от ползваните земи“. В Доклада за концентрация на земята на Комисията по земеделие в ЕП (2018), България и Румъния също са дадени като отрицателен пример за прекомерно уедряване на стопанствата, наред с други страни от бившия източен блок – Словения, Чехия, Унгария, Литва, Латвия и Полша. В документа се признава, че това все пак е и общоевропейски проблем (Германия, Франция и Холандия имат подобни огромни по размер ферми), който засяга земеделското производство, но и цялото общество, тъй като „справедливото разпределение на собствеността е съществен основен принцип на социалната пазарна икономика“.

От друга страна, **малките стопанства** у нас са с по-нисък среден размер спрямо тези от ЕС, както по отношение на използвана земеделска площ, така и по стандартен производствен обем - над половината от стопанствата в България остават много малки с икономически размер под 2 хил. евро. Процентът на дребните земеделски стопанства за сметка на средните и големите по размер също е висок, което само по себе си не е проблем, но съчетано с ниската им ефективност, предприемаческа активност и икономически резултати, представлява пречка пред развитието не само на земеделието, но и на селските райони. По данни от Аграрния доклад на МЗХГ, ефективността на малките стопанства продължава да спада, производителността на труда е доста под средната за страната, доходите - също. Причините са разнородни и за част от тях вече стана дума – обработват малки разпръснати площи, има голям дял смесени натурални стопанства (страната ни заема трето място в ЕС след Румъния и Полша по брой такива стопанства), остаряло техническо и сградно оборудване, структурни слабости на специализираните земеделски стопанства в зеленчукопроизводството и овощарството, неефективно усвояване на субсидиите или липса на такива поради непокриване на критериите, ограниченото разпространение на специфични пазарни структури, осигуряващи добри условия за реализация на продукцията. И макар че в такива стопанства се произвеждат основно продукти, които заемат различна пазарна ниша от големите зърно-производители – месо, мляко, плодове и зеленчуци, малките стопанства, особено в райони, в които преобладават специализирани в зърнени и маслодайни култури ферми, не могат да издържат на конкуренцията на големите и обикновено прекратяват дейност най-вече заради натиска да продадат земята си или да я отдават под аренда на едрите собственици. Оформянето на монопол при арендуването и пазара

на земеделска земя в ЕС, особено в новите страни-членки е наречен „заграбване на земята“ в европейските документи, в които се припомня, че правото на собственост, вкл. върху земята е едно от основните човешки права.

Уедряването на земята и на стопанствата **по принцип е положителен процес за икономиката**, тъй като улеснява модернизацията и механизацията, съответно увеличава ефективността и конкурентоспособността на земеделието и укрепва икономиката, осигурява продоволствена сигурност. Големите земеделски комплекси от „промишлен“ тип са единственият конкурент на класическото промишлено производство по отношение на размер на продукцията, оборотите и печалбата. У нас делът на земеделието в БВП след първоначалния спад (от 10% през 90-те години на 4-5%) се стабилизира в последните години до средните европейски нива. Намаляването на дела на селското стопанство в икономиката се дължи не на абсолютното намаление на производството и на добавената стойност на отрасъла, а на по-бързото и възходящо общо развитие, най-вече в сферата на услугите, които формират над половината от БВП и БДС на страната. Тези тенденции в България са в синхрон с протичащите процеси в почти всички развити страни (от ЕС, САЩ), но в същото време са доста по-ниски в сравнение с развиващите се страни, които бележат осезаем икономически растеж – например в Китай селското стопанство формира 9,2% от БВП, а в Индия 17,4%. Като цяло в България, вследствие на уедряването на земята и интензификацията на земеделието се наблюдава положителна тенденция за нарастване на брутната добавена стойност, създадена в земеделието - за периода до 2016 г БДС на селското стопанство се покачва с почти 33%, докато например в Унгария този ръст е 41%, а в Полша се наблюдава дори намаление с 6,5%. Брутната продукция от земеделие в България се изчислява на около 830 евро на ха, докато средните стойности в ЕС са над 2 200 евро/ха. Проблемът не е само български - европейското земеделие губи темпове на растеж в сравнение с бързоразвиващите се страни. Създаваната добавена стойност през последните 10 години в ЕС е около 4 евро срещу всяко 1 евро разпределено като директни плащания и намалява.

От тази гледна точка, България и Румъния остават страните с **най-раздробената земеделска земя в Европа** и комасацията на парцелите продължава, като това се отчита като положителна тенденция. Средният размер на една нива у нас е между 3 и 5 декара, обработваемата земя е разделена на 25 милиона парчета с 3,5 млн. души собственици, голяма част от които въобще не се занимават със земеделие. До 2016 г. са уедрени 44 хиляди декара, а там, където процесът се е случил, броят на имотите в съответните землища е намалял три пъти, а размерът им се е увеличил до 300 процента. Само за стопанската 2017/2018 година са изготвени още 3 541 споразумения за създаване на масиви за уедрено ползване на земеделските земи или разпределения на масивите за ползване, за имоти с начин на трайно ползване – „ниви“, които обхващат площ от 26 156 173 дка, а за имоти с начин на трайно ползване – „пасища, мери и ливади“ 589 броя за 260 671 дка. Ползите от интензификацията на земеделието са очевидни и са приоритет на ОСП чрез директните плащания. Тази политика обаче, трябва да има някаква разумна граница, тъй като изкривява не само структурата на

земеползването и собствеността, но и равновесието между различните сектори в земеделието, производството, търговията и общата възвръщаемост на продукцията, както и целия пазар.

Друга тенденция е **тясната специализация на големите стопанства и развитие на монокултурно земеделие** – отглеждане на зърнени и технически култури и спад в другите производства. Нещо, което напълно се потвърждава от изнесените по-горе данни – половината от производството и износа на България е именно на такава продукция. Специализацията в посока полски култури със слята повърхност променя цялата структура на земеделието в полза на растениевъдството и създава предпоставки за монополизирание на сектора и картелни споразумения. През 2017 г. растениевъдството формира 67,6% от БДС в земеделието, а животновъдството 24%, т.е. съотношението е почти 3 към 1. За сравнение около 2000-та година, животновъдството е давало около 50%, а растениевъдството около 45% от БДС. В ЕС това съотношение е приблизително средно 53-55% растениевъдство към 47-45% животновъдство. Най-сериозен спад в БДС на аграрния отрасъл се наблюдава при зеленчуците, чийто дял намалява от почти 12% през 2007 г. до 4% през 2016 г., като това производство се явява най-губещото от политиката на субсидии на площ.

Производството на зърнени и технически култури е предпоставка и за **намаляване на възвръщаемостта от използването на единица земя**. Замяната на единица площ зеленчуци със зърнени означава няколко пъти по-ниска икономическа възвръщаемост, много по-малко работни места и доходи за населението. По данни от Министерство на земеделието, горите и храните, замяната на 1 хектар домати полско производство с 1 хектар пшеница или 1 хектар слънчоглед означава съответно 14 и 15 пъти по-ниска възвръщаемост от използването на земята. От друга страна, същественото намаляване на броя животни води до промяна използването на пасищата в редица селски райони, до намаляване на производство и използването на евтин оборски тор, до нарастване на сезонността на труда и др.

Преструктурирането на производствата означава **коренна или значима промяна на начина на използване на природните ресурси** на различните територии. В условията на монокултурно земеделие, намаляването на почвеното плодородие се превръща в основен проблем. Продуктивността в индустриалното земеделие се измерва чрез добив на единица площ, а не чрез общата реколта. Удвояването на продуктивността при основните зърнени култури е възможно при няколкократно увеличаване на разходите за торове, пестициди и земеделска техника. Индустриалният модел предполага максимално използване на интензивните производствени фактори, химията, биотехнологиите, ГМО методите. Избраната досега стратегия на земеделско производство в Европа е на път да превърне земеделието в най-значимия потребител на енергия и го превръща в екологично опасен и икономически нерентабилен отрасъл, който уврежда околната среда. Освен това, обуславя и неефективно използване на ресурсите, тъй като примерно в България, освен „житниците“ Добруджа и Тракия, има добри предпоставки за развитие на животновъдството в планинските райони, включително и преработката на млечни продукти, за лозарството и винарството,

традиционно производството на зеленчуци от различни сортове на север и юг, билкарството, отглеждането на подправки и рози за масла и т.н. – сектори, които западат, задушени от прекомерното отглеждане на полски култури.

Като следваща тенденция за България може да се отбележи именно **спадът в производството на традиционни продукти** - продължава намаляването на площта и количеството на традиционно отглежданите земеделски култури и животни. В периода 2007-2013 г. са произведени средногодишно за консумация на човек едва 7% от ябълките, 22% от доматиите, 33% от месото и 44% от млякото. Дори зърното, което страната изнася, е едва 78% от консумацията на човек от населението. Останалите 22% са вносни хлебопекарни смеси и тестени изделия (*Доклад на БАН, 2016*). Така, въпреки добрите икономически показатели и приносът за БВП, имаме селскостопанско производство, което не е в състояние да задоволи потребителското търсене дори за вътрешния пазар и се налага внос на редица хранителни продукти, които преди са се произвеждали в страната. Отварянето на вътрешния пазар за стоките от ЕС е положително за потребителите, тъй като увеличава разнообразието, конкуренцията и качеството на храните, както и повишава стандартите за безопасност на храните, но се отразява противоречиво на производителите, за които критериите за високо качество и едновременно ниска цена се оказват трудно постижими. Тук трябва да се повтори, че трудоемките сектори като производство на зеленчуци и плодове, трайни насаждения, биопроизводство и животновъдство са съсредоточени предимно в малките стопанства у нас, които осигуряват разнообразието на продукцията, но не са конкурентоспособни, имат ниска производителност и финансови възможности, както и са недостатъчно субсидирани за сметка на големите. Отрицателен ефект върху малките стопанства има и изравняването на вътрешните и европейските ценови равнища на земеделска продукция – българските селскостопански стоки вече не са много по-евтини от вносните, особено за продуктите с висок дял на добавената стойност. Проблем за тези отрасли у нас е и липсата на интеграция между местното земеделско производство и туризма – нещо, което е твърде разпространено в Западна Европа.

Малките стопанства са **неравнопоставени по отношение на субсидиите**. Независимо че през последните години положителният ефект от развитието на тези подотрасли на земеделието е резултат от вливането на европейски средства и повишения ръст на националните доплащания, малкото селскостопанско производство у нас остава недофинансирано. Различни проучвания, реализирани от НССЗ и Селскостопанската академия установяват, че директните плащания оказват стабилизираща роля при доходите на стопанствата с полски култури (предимно големи стопанства), при трайните насаждения и преживни животни, но почти неутрално е влиянието им по отношение на доходите на стопанствата със зеленчуци, свине и птици. Най-ощетени от начина на разпределение на преките плащания са големите животновъдни ферми, които имат съвсем малко или нямат никаква земя. По отношение на субсидирането в Доклада на БАН от 2016 г. е направено интересно наблюдение за дела на субсидиите в производствените разходи: „ако за зърнопроизводството 20 лв. на един дка (средният размер на субсидията на 1 дка земеделска земя) съставлява около 30% от

производствените разходи, то при зеленчукопроизводството, овощарството и лозарството тази сума не надвишава 1-2% от разходите за производство. Така практически европейската субсидия се превръща в икономически стимул за производство на интензивни култури“. Голяма част от стопанствата не получават европейски средства нито по ОС 1, нито по мерките от ПРСР по ОС 2, тъй като изобщо не покриват критериите (имат под 2 хил. евро СПО).

Наблюдава се и тенденцията да се произвежда и изнася **земеделска продукция с ниска добавена стойност**. През 2017 г. страната ни е 10-та в Европа по износ на зърно (данни на НСИ), като произведеното зърно не се преработва и е суровина, което го поставя в ниските ценови равнища. България почти не изнася брашно, което би струвало двойно повече от непреработеното зърно. Същото се отнася за слънчогледа и рапицата. Преработената продукция с по-висока добавена стойност също не е в най-високия ценови клас (например растителните масла се използват по-често като суровина, а не се изнасят като краен продукт). От храните се изнасят най-вече хлебарски, тестени сладкарски или бисквитени продукти (дял от 5,3% в износа), които са дело на големите чужди инвеститори (Своге и Нестле) и не е ясно доколко суровината, която ползват е българска. С висока добавена стойност са биологичните селскостопански продукти, от които над 90% са за износ, а те обикновено са произведени в малки семейни ферми - биологичните пресни плодове и зеленчуци, мляко и млечни продукти, сладка, лютеници, сушени плодове и ядки, имат превъзходни вкусови качества и са високо ценени на европейския и световен пазар. 49% от сиренето, произведено от овче мляко у нас, се продава в рамките на ЕС, а през 2017 г. България заема 32 място в света по обем на износа на кисело мляко. Отделно е изследван експортът на вино (също продукт с висока добавена стойност), който по данни на НСИ, през 2017 г. е 31 392 хил. литра, като стойностното му изражение нараства с 6,7%, до 35 391 хил. евро, което се дължи на увеличение на средната износна цена с 6,8%, до 1,13 евро/литър. България е на 4-то място по износ на количества вино в ЕС след традиционни производителки като Франция, Италия и Испания, като износоът е предимно от малки изби. Близко 64% от произвеждания биологично сертифициран пчелен мед у нас се пласира на външните пазари. Страната ни заема и някои специфични пазарни ниши в селскостопанското производство, които са перспективни за развитие. Например, в сегмента на розовото и лавандуловото масло България е лидер на световния пазар (първо и второ място), в последните години основен дял в износа на зеленчуци заемат пресните трюфели (през 2018 г. са изнесени 219 тона от екзотичната продукция при средни цени от 126 лева за килограм). Утвърждаваме се и като важен световен доставчик в нишата на коктейлните/сладкарски череша, замразените малини са второто най-значимо експортно перо – 17% от стойността на износа на плодове за последните пет години, представяме се много добре и по отношение на замразените горски плодове, а всякакви видове гъби - пресни и сушени са половината от стойността на българския износ на зеленчуци. Следователно, преработката на селскостопанска продукция в качествени храни с висока добавена стойност, както и нишовата продукция, реализирани от малки стопанства и предприятия трябва да се развива, наред с интензивното земеделие, тъй

като освен икономическите показатели, така ще се подобри и баланса на земеделските сектори.

Като обобщение може да се каже, че малките стопанства, доскоро пренебрегвани от европейската земеделска политика, се оказват важна икономическа единица, наред с индустриалното земеделие. Те осигуряват разнообразието от храни, използват по-ефективно наличните природни ресурси и техния производствен потенциал, гарантират в много по-голяма степен опазването на околната среда, както и често са единствен източник на доходи за населението в селските райони. Точно по гореизложените причини, ОСП за след 2020 г. се ориентира към смесен модел – намаляване на субсидиите за индустриалното селско стопанство и едновременно по-голяма подкрепа за малките и средни стопанства, които спешно се нуждаят от реструктуриране – въвеждане на специализирани производства на разнообразни земеделски храни, нишова продукция, по-тясно свързване с преработващата промишленост и диверсификация на дейностите. Много от потребностите им обаче могат да бъдат частично решени с инструментите на ПРСР и през сегашния програмен период, особено при реализацията на малки проекти по подхода ВОМР.

7. Малките стопанства на територията на МИГ „Белене-Никопол“

7.1. Основни данни за ИЗП и размера на стопанствата

Стопанствата в Северозападния район, в който се намира и територията на МИГ „Белене-Никопол“ са намалели почти наполовина от 51 290 броя през 2010 г. на 22 205 през 2016 г. , като районът е на последно място по брой стопанства в България - в Южния централен има 63 539 стопанства, в Югозападния 42 134, в Югоизточния 27 860, в Северния централен - 22 855 и в Североизточния - 22 421 стопанства. Същевременно Северозападният район е с най- голяма ИЗП от 809 919.61 ха (при 3 795 534.35 за България, т.е. почти $\frac{1}{4}$ от цялата ИЗП), за сравнение – ИЗП на Югозападния район е 302 084.44 ха, а на Южния централен - 485 712.97 ха. Съответно на тази тенденция, това е и районът с най-висока средна ИЗП - 43.86 ха на стопанствата, следван от Североизточния с 39.66 ха, Северния централен - 35.20 ха, Югоизточния - 29.57 ха, Южния централен - 7.96 ха и Югозападния - 7.39 ха. Средната ИЗП за страната е 20.58 ха, като принос за това, че тя е по-висока от средноевропейската (16 ха) имат именно северните райони на България. За съжаление, отдел „Агростатистика“ в МЗХГ не разполага с актуални данни за област Плевен и общините Белене и Никопол, тъй като преброяването през 2016 г. е правено на база извадка по статистически райони, а не на реално преброяване на стопанствата. Все пак, може да се предположи, че на територията на МИГ текат процеси, сходни с тези в региона. ОДЗ - Плевен посочва средно ИЗП на стопанство от 569,760 дка за двете общини (на базата на регистрираните земеделски стопани), което е по-високо от средното за Северозападния район и е по-голямо и от това при реалното преброяване на стопанствата през 2010 г. (253.5 дка средно ИЗП за Белене и 504.3 дка за Никопол).

Пак по данни на ОДЗ - Плевен за 2018 г. (получени по ЗДОИ), 69% от земеделската земя в Белене и 81% в Никопол се обработва, като за Никопол има покачване с 1% в сравнение с 2017 г., когато процентът е бил 80. Повишението е за сметка на нивите – от 230033 дка (2017) на 231948 дка, с което обработваемите площи се увеличават от 259607 дка на 261666 дка и за сметка намаляването на необработваемата земя от 31875 дка (2017) на 29816 дка през 2018 г. Трайните насаждения в община Никопол също намаляват – от 16735 дка през 2017 г. на 14820 дка за 2018 г. В община Белене площите се запазват на нивата от предишната година. Както се вижда от данните, в структурата на земеползването преобладават нивите, на които обикновено се отглеждат полски култури. Потвърждават се и тенденциите за района – увеличава се общото ИЗП, което включва обработваемата земя, пасищата и ливадите, трайните насаждения, без общите затревени площи и горския фонд.

Населено място	Общо	Селскостопански фонд / дка/				Обработваем и площи /дка	Обработваем и площи / %	Необработваем и площи /дка	Горски фонд /дка
	(дка)	в това число							
	ниви	ливади	пасища и мери	трайни насажд.					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Белене	226917	156466	1391	25414	8519	156646	69%	35144	35128
Никопол	324177	231948	3381	41334	14820	261666	81%	29816	32695

Източник ОДЗ – Плевен, 2018

Според данните за 2016 г. стопанствата в Северозападния район са общо 22 205 броя, като стопанствата, които имат ИЗП са 18 464. От тях 10 189 произвеждат зърнени, а 4 436 технически култури. По класове СПО, тези с под 2 хил. СПО са 10 347, т. е преобладаващата част от стопанствата остават много малки. Големите стопанства са 534 с над 250 хил. СПО, 440 със СПО между 100 и 250 хил. и 635 със СПО между 50 и 100 хил. евро. Стопанствата със СПО между 2 и 4 хил. евро са 3 044, а между 4 и 8 хил. евро 3 025 броя. В групата на средните стопанства остават тези с между 15 и 25 хил. евро СПО - 1 162 и между 25 и 50 хил. евро СПО - 1 012. Очевидно дуалистичната структура на размера на стопанствата в региона не само се запазва, но и се задълбочава – общо 16 416 стопанства са малки и много малки, но се увеличава и броят на големите и много големите стопанства – общо 1609 стопанства.

ОДЗ - Плевен разполага с данни на база регистрираните земеделски производители и по ИЗП, но не и според СПО. За 2018 г. структурата на стопанствата по ИЗП е:

Стопанства по ИЗП:	Белене	Никопол
	брой стопанства	брой стопанства
под 10 дка	3	26
от 10-100 дка	34	74
от 100-200 дка	12	15
от 200-300 дка	12	22
от 300 до 400 дка	6	7
от 400-500 дка	4	2
над 500 дка	12	43

Източник ОДЗ-Плевен, 2018 г

Прави впечатление, че регистрираните малки стопанства на територията на МИГ са по-нисък брой, в сравнение с големите, което означава, че в основната си част те остават натурални и полупазарни и не желаят да кандидатстват за субсидии по ПРСР. Част от малките стопанства са ЕТ, търговски дружества, фигурират в други регистри (на БАБХ, на лозарите, на пчеларите) или са физически лица, които не водят счетоводство и не се осигуряват. Преобладаващият размер на малките стопанства продължава да е от 0.5 до 10 дка, според данните от гореспоменатите регистри. Броят на регистрираните земеделски производители, осъществяващи дейност на територията на община Белене през 2018 г. е 114, като с растениевъдство се занимават 55, с животновъдство 30, а смесено 29 броя. Регистрираните земеделски производители, осъществяващи дейност на територията на община Никопол са 241 броя, като с растениевъдство се занимават 136, с животновъдство 51 и смесено 54.

Според специализацията на стопанствата в Северозападния район, само 323 от много малките стопанства се занимават с отглеждане на зърнени култури, основната част от тях са в сектора на животновъдството и смесените стопанства – овце и кози (2 622 стопанства), свине и птици (1 230 стопанства), други тревопасни (1 126 стопанства), смесени стопанства (765 броя). Обратно – от големите стопанства зърнени и полски култури отглеждат 461 стопанства със СПО над 250 хил. евро, 287 стопанства със СПО между 100 и 250 хил. евро и 347 стопанства със СПО между 50 и 100 хил. евро, т.е. общо 1095 големи стопанства. В животновъдството големите стопанства са само 19 (свине, птици и зайци) и 9 (млечно говедовъдство), като в другите сектори на животновъдството изобщо няма големи стопанства. При плодовете, зеленчуците и трайните насаждения (лозя) съотношението остава в полза на малките стопанства, като в сектора на зеленчуците има само 3 големи стопанства, а в останалите подсектори големите отсъстват напълно. Общото СПО на Северозападния район е 692 326 евро, като 509 909 евро са от зърнени и технически култури. Следователно, специализацията в отглеждане на полски култури – зърнени и технически също се запазва за целия регион, вкл. и за територията на МИГ.

7.2. Растениевъдство

Структурата на отглежданите култури в Белене и Никопол потвърждава тези данни. През 2018 г. и като площи, и като производство най-голям е дялът на пшеницата, царевичата, слънчогледа и рапицата. От използваните земеделски площи около 50% са за зърнени култури, а около 30% за маслодайни култури. Сравнително добро е положението при винените лозя. С ограничен дял е производството на плодове и зеленчуци, обикновено за задоволяване потребностите на домакинствата. Отглеждат се главно картофи, домати, дини, пъпеши и др.

култура	Белене		Никопол	
	площ /дка	производство /тона	площ /дка	производство /тона
Пшеница	34 754	19 140	74 200	37 100
Ечемик	3 485	2 266	13 900	6 950
Рапица	7 370	1 474	17 000	3 400
Царевича	47 300	33 100	20 100	20 100
Овес	3 000	960	400	120
Слънчоглед	28 000	8 400	32 500	9 750
Фуражен грах	150	37,5	3 500	200
Картофи	50	55	50	100
Домати	10	10	-	-
Пипер	3	3,5	-	-
Дини	20	24	-	-
Пъпеши	12	9	-	-
Ябълки	1	4	35	24
Сливи	12	8,4	50	18
Круши	1	0,3	-	-
Кайсии	10	1,6	20	4,6
Праскови	9	4,5	-	-
Винени лозя	1 556	495	1 700	590

Източник – ОДЗ, Плевен, 2018

Типично за региона, отглеждането на зърнени и технически култури се практикува от големи стопанства. На територията на МИГ местни производители са предимно кооперациите. В община Белене има регистрирани три кооперации. ПК „Утро“ (гр. Белене) обработва над 3 хиляди декара земя със зърнени култури и малко лозя. ЗКПУ „Възраждане – 2004“ в гр. Белене произвежда зърнени и маслодайни култури, но се занимава и с други земеделски услуги и търговия със земя. ЗК „Земя-1“ в с. Петокладенци е производител на зърно и хлебни фуражи, както отглежда и грозде и малко животни. На територията на община Никопол има 18 кооперации. ЧТППК „Единство“ се намира в с. Лозица и се занимава с производство на зърнени култури и лозарство. Частна търговска производствено потребителна кооперация „Напредък“ е

разположена в село Бяла вода и обработва над 20 хил. дка земя – собствена и под аренда със зърнени култури, купува, арендува и наема земеделска земя. Частната производствено търговска кооперация „Нов Живот“ е със седалище село Дебово, като обработва собствени и наети земеделски площи, земеделска кооперация „Единство 94“ в с. Бацова махала има по-разнообразна дейност – освен добив на пшеница, рапица, царевица, ечемик, слънчоглед, просо, отглежда тикви, дини и други зеленчуци, а също се занимава с говедовъдство, добив на мляко и месо. ЗКПУ „Плодородие“ се намира в с. Драгаш Войвода. Кооперацията е специализирана в зърнопроизводството и произвежда слънчоглед, царевица и пшеница. Частна земеделска кооперация „Плодородие 95“ е регистрирана в Никопол и обработва близо 10 хил. дка земя, като предлага и селскостопански услуги. ЧПТК „Марен“ в с. Новачене произвежда зърнени, фуражни и технически култури, както и малко зеленчуци и клубеноплодни. Освен с производство на селскостопанска продукция, кооперацията се занимава и с преработка, извършва и рибовъдство. ЗК „Възход“ обработва земя в района на с. Евлогиево, като отглежда пшеница, царевица, слънчоглед и ечемик, извършва и механизирани услуги на други стопанства. Земеделска кооперация „Осъм 15“ се намира в с. Бацова махала. И основно отглежда пшеница, царевица, слънчоглед, като се занимава и с отглеждане на животни и обработка на мляко и месо. Кооперацията извършва и производствени услуги: механизирани, агрохимически, транспортни, строителни и други. ЗКПУ „Асеново“ се намира в едноименното село и също произвежда зърнени култури. Всички кооперации на територията на МИГ обработват уедрени парцели – някои от над 20 хил. дка, притежават модерна техника и съвременна материално - техническа база. По-големи частни фирми в зърнения сектор са „Лев-Джан“ ЕООД, Никопол и „Маг Тончеви“, ЕООД в с. Въбел, „Доби инвест“ ЕООД, Въбел, „Миткен“ ООД, Никопол. Трябва да се отбележи, че повечето кооперации, освен с отглеждане на зърнени култури, се занимават и производство на плодове, зеленчуци и животновъдство, което е положителна тенденция.

Според регистъра на арендаторите на земеделски земи, тук са и някои от най-големите производители на зърнени и технически култури в България, които обработват земи под аренда или са закупили огромни площи от местните земеделци. „Ентек“ ООД е с регистрация в Свищов и се занимава със смесено отглеждане на маслодайни и зърнени култури в землищата на Деков, Белене, Татари, Петокладенци и Лозица. „Сортови Семена-Инвест“ АД също е свищовска фирма, която държи огромни парцели от по над 20 хил. дка под аренда при гр. Белене, селата Татари и Кулина вода и с. Лозица, Никопол. „Кемапул“ ООД, пак от Свищов гледа пшеница, ечемик, царевица, рапица, слънчоглед, соя в землищата на село Кулина вода. „Агро Плюс Славяново“ ООД е регистрирана в Славяново и отглежда зърнени, клубеноплодни, технически и фуражни култури в Асеново, Новачене, Санадиново, Бацова махала. „Агро груп“ (Велико Търново) притежават или арендуват земи в Бяла вода, Деков, Кулина вода и Петокладенци, Татари, както и в Евлогиево, Жернов, Лозица, Дебово, Драгаш войвода, Любеново, Муселиево. "Троя-авто" (Варна) и „Сортови семена Вардим“ ЕАД (Велико Търново) са фирми на Светлозар Дичевски, който притежава земи из цялата страна и е най-големият бенефициент на ДФ „Земеделие“. „Грийн пойнт 2017“ е регистрирана в

Плевен и има стопански двор в с. Черковица, като обработва земи в Асеново, Бацова махала, Евлогиево, Любеново и е с руска собственост. „Дурум България 2006“ ООД и „Дурум България 2007“ са представителство на испанска фирма и се занимават с комасация, арендуване и управление на земи, като собствената им земеделска база е в с. Муселиево, както и при с. Вълбел. „Макс-пан-комерс“ ООД са кипърска фирма, регистрирана в Белене. „Агро Корект“, Габрово е сред най-големите фирми в страната, които се занимават с покупка, продажба и управление на земеделска земя, като наемат под аренда и преотдават след това земи в землищата на почти всички села на територията на двете общини. Следователно, наблюдават се тенденциите, отразени в повечето европейски документи като проблем за интензивното земеделие – прекомерна концентрация на земя, монокултурност – отглеждат се само 3-4 култури, земята се притежава от големи фирми, които плащат данъци другаде или от фирми, които изобщо не се занимават със земеделие и я преотдават, но взимат субсидии, върви бързо изкупуване или наемане под аренда на земите на дребните собственици, които преустановяват земеделската си дейност.

7.3. Лозаро-винарски сектор

Извън производството на зърнени и технически култури в растениевъдството, единственият сравнително конкурентен отрасъл в района е **лозарството**. Лозарските стопанства на територията на МИГ „Белене-Никопол“ са общо 1089 по данни на Изпълнителната агенция по лозата и виното според актуалния регистър на лозарите и винарите за 2019 г. (данните са предоставени по заявление по ЗДОИ). Регистрираните лозарски стопанства в община Белене са 896 броя, като преобладаващата част са малки и на физически лица – най-много са в землището на самия град Белене – 521 и в с. Петокладенци – 278, останалите 46 в село Татари, 47 в с. Деков, 4 в с. Бяла вода. Площите им са средно по около 0.5 дка до 1 дка, има няколко по 2-3 дка, но всички са под 5 дка, само десетина стопанства имат от 5 до 10 дка. В Никопол регистрираните лозарски стопанства са само 192, като най-много са в с. Лозица – 100, 38 са в с. Дебово, 2 в с. Евлогиево, 41 в с. Любеново, 2 в Муселиево, по 3 в Новачене, Черковица и Санадиново. Тук обаче стопанствата са по-големи и с повече декари земя – между 15 и 20 дка, като има физически лица с по 30, 50 и 100 дка лозя, има и повече фирми, които отглеждат грозде с търговско предназначение.

В Белене най-голям производител на грозде е ЗК "Земя - 1", с. Петокладенци, която притежава 544 дка лозя от сортовете Каберне совиньон, Памид, Мерло и Сторгозия, следвана от ЧТППК "Напредък" – съответно общо с около 510 дка в землището на с. Бяла вода, от които 376 са от сорта Сторгозия, а 134 – Никополски мавруд. ЕТ „Братя Николови – Христо Николов“ има 4 регистрирани стопанства в землището на гр. Белене с обща площ от около 250 дка. Самата община Белене притежава парцели с лозя – 138 дка в землището на града, 7 дка в Деков, 10 в Петокладенци и 3 в с. Татари. Както и при зърнопроизводителите, на територията на Белене големи парцели с лозя притежават фирми, които не са регистрирани в общината - ЕТ „Миню Стайков Комерс“ (Винпром Карнобат) има общо 70 дка в землищата на гр. Белене, селата Деков, Петокладенци и Татари, както и в с. Лозица в община Никопол. „Агро Тера

Север“ (София, занимава се със зърнени култури и изграждане на напоителни системи) притежава 201 дка лозя в с. Петокладенци, около 97 дка лозя пак в Петокладенци продължават да се водят на „Елана“ ФЗЗ АДСИЦ (София). ЧТППК "Единство" е най-големият производител на грозде в община Никопол с общо 2235 дка лозя, всички в землището на с. Лозица, сортовете са Каберне, Никополски мавруд, Гъмза, Ркацители и Врачански мискет. „Майкропетрол“ ООД (Белене) има около 450 дка в с. Лозица, ЕТ "Йовко Йовков"(Велико Търново) е с 207 дка в с. Любеново, ЕТ „Дар-Румен Кирилов“ е с 257 дка, пак в с. Любеново, тук е и ЕТ „Албена Симеонова“ (производител на биологично вино) с около 80 дка. И в община Никопол парцели с лозя притежават фирми, които са регистрирани в други населени места – ЧПТК „Златен клас“ отглежда 432 дка лозя в с. Любеново, тя обаче е регистрирана в с. Ставерци, община Долна Митрополия, „Пи Ейч Вайнс“ ЕООД (София, Дамяница) е със 70 дка при с. Лозица, „Елана“ ФЗЗ АДСИЦ – 20 дка в с. Лозица, „Търновска лоза“ ООД (Велико Търново) с 15 дка, „Теа 06“ ЕООД (София) с 50 дка.

7.4.Животновъдство

Животновъдството в района не е особено добре развито и общо взето бележи тенденция на спад както в броя на някои от групите селскостопански животни, така и в произведената животновъдна продукция, въпреки че в последните две години се наблюдават положителни тенденции в модернизацията на фермите, както и относно преработката на селскостопански продукти – месо и мляко. Според регистъра на БАБХ, на територията на МИГ има общо 924 животновъдни стопанства - 344 в Никопол и 580 в Белене. Всички те са много малки с по 1 до 5 броя животни, преобладаващата част са полупазарни и натурални, като само 20-тина са с над 100 животни. Най-много са овцете, следвани от говеда и биволи. Свинете са представени предимно в натуралните стопанства. В през 2019 г. БАБХ са регистрирани 6 100 овце, разпределени в 65 животновъдни обекта (36 в Белене и 29 в Никопол), говедата са 3 806, разпределени в 132 животновъдни обекта (21 в Белене и 122 в Никопол), козите са 1 595 (3 обекта в Белене и 19 в Никопол).

Данните на ОДЗ-Плевен за 2019 г. за регистрираните земеделски производители потвърждават, че на територията на двете общини се отглеждат най-много овце, следвани от говеда и биволи, вкл. и крави за млечно говедовъдство. Наблюдава се ръст на птицевъдството (вероятно заради фермата в Петокладенци) и намаляване в броя на козите. Увеличават се и пчелните семейства, както и се отглеждат калифорнийски червеи за тор.

Община	Животно	Количество
Белене	Овце – общо	2521
Белене	в т.ч. овце – млечни*	1863
Белене	в т.ч. овце - други*	306
Белене	Кози – общо	33
Белене	в т.ч. кози – майки*	27

Белене	в т.ч. кози – други*	6
Белене	Птици – общо	192020
Белене	в т.ч. кокошки - носачки	20
Белене	в т.ч. бройлери	192000
Белене	Зайци - общо	14
Белене	в т.ч. зайкини – майки	14
Белене	Конѐ*	9
Белене	Пчелни семейства	5014
Белене	Говеда и биволи – общо*	1149
Белене	в т.ч телета и малачета до 1 г.*	308
Белене	в т.ч. телета и малачета над 1 г. и под 2 г. за угодяване*	92
Белене	в т.ч. телета и малачета над 1 г. за разплод и бременни юници*	81
Белене	в т.ч. крави – млечни*	487
Белене	в т.ч. крави – месодайни*	93
Белене	Калифорнийски червеи	1000
Община	Животно	Количество
Никопол	Овце – общо	2153
Никопол	в т.ч. овце – млечни*	1888
Никопол	в т.ч. овце – месодайни*	2
Никопол	в т.ч. овце - други*	3
Никопол	Кози – общо	1028
Никопол	в т.ч. кози – майки*	940
Никопол	в т.ч. кози – други*	88
Никопол	Птици – общо	195
Никопол	в т.ч. кокошки - носачки	45
Никопол	в т.ч. пѐдпѐдѐци	150
Никопол	Пчелни семейства	5585
Никопол	Говеда и биволи – общо*	1956
Никопол	в т.ч телета и малачета до 1 г.*	252
Никопол	в т.ч. телета и малачета над 1 г. и под 2 г. за угодяване*	66
Никопол	в т.ч. телета и малачета над 1 г. за разплод и бременни юници*	132
Никопол	в т.ч. крави – млечни*	1275
Никопол	в т.ч. крави – месодайни*	80
Никопол	Калифорнийски червеи	660

Източник – ОДЗ, Плевен, 2019 г. (малките разминавания в данните на БАБХ и на ОДЗ се дължат на това, че не всички стопанства са регистрирани като земеделски производители)

По-едрите производители в животновъдството отново са кооперациите - ЧТППК „Напредък“ отглежда 709 овци в с. Бяла вода, ЗК „Единство“ - 159 говеда в с. Бацова махала, ЗК „Нива-93“ - 158 говеда в с. Муселиево, Фонд „Затворно дело“ се грижи за 325 говеда в гр. Белене. От частните фирми по-големи са ЕТ „Братя Николови-Христо Николов“ в чиято модерна ферма в Белене върху 4.5 дка се отглеждат 483 овце, вкл. се развива и биологично производство, ЕТ „Мони-Бранимир Боянов“ - 483 овце в с. Въбел, „Тодоров и Маджарова и си-е 01“ - 267 овце и ЕТ "Алфа-Александър Димитров" - 189 говеда, и двете фирми в Санадиново. В село Любеново „Сакаджи и ко“ се грижи за 278 овци и 23 говеда, а „Био еко технологии“ отглежда биволи по биологичен начин. Други по-големи животновъдни ферми са „Елиантре БГ“ ЕООД, които гледат овци в Белене, „Елиа-милк“ ООД – говеда и овци и ЕТ „Ахмет Татарлъ“ – говеда в с. Драгаш войвода. В село Петокладенци има и голяма ферма за бройлери – „Канарини“ ЕООД с капацитет 192 000 пилета. На територията на МИГ има 27 млекосъбирателни пункта, като по-големите са в селата Санадиново, Муселиево, Новачене и Драгаш войвода (община Никопол), а най-големият е на ДП "Фонд Затворно дело"- поделение в гр. Белене с капацитет от 4000 л. Пчелните семейства са 11620 за двете общини, като пчеларските стопанства също са предимно малки, повечето с от 20 до 50 пчелни семейства. Стопанства с над 100 пчелни семейства има в самия град Белене – със 150, 125, 200, 250 и два пчелина с по 420 семейства на физически лица, два пчелина с по 345 пчелни семейства в с. Петокладенци на физически лица, с 280 в с. Деков и два с 260 и 250 в с. Татари. На територията на община Никопол по-големи пчелини има в Бацова махала – 145, Санадиново – 253 на ЕТ „Ивайло Георгиев“, в Драгаш войвода – 200 семейства, в с. Любеново – по 120, 125 и 180 пчелни семейства, в с. Асеново – 153, 132 и 170 семейства, 240 в Дебово, 195 в Санадиново на ЕТ "Румен Кънчев-Габриела 93".

7.5.Преработваща промишленост

Промислеността на територията на МИГ се представя от малки и микро-предприятия, като по-големите предприятия са бивши държавни фирми, приватизирани през годините и свързани с машиностроенето, обработката на метали, дървообработване и текстил. В тази сфера на промишленото производство в община Белене са: „Енеркемикал” ЕООД - изработва нестандартни метални конструкции и извършва механична обработка на метали, като заводът е един от пионерите на тежкото машиностроене в България, създаден през 1969 г., а продукцията му (ексцентрикови преси) е била предназначена основно за АЕЦ – Белене; „Майкромет“ ООД се занимава с повърхностно обработване и нанасяне на покритие върху метал, като търгува със стандартни и нестандартни материали и изделия (листова стомана, плътна стомана, шини, профили, тръби, колена, спирателна арматура, фланци и др.), складовата база е модернизирана и има подразделения в още три големи града в страната, предприятието е част на „Химремонтстрой“ АД, създадено през 1977 г. и участвало в някои от най-значимите инвестиционни проекти в страната в сферата на енергетиката, металургията, минното дело; „Емко“ АД е създадено и организирано с основна цел производство на нестандартни стоманени конструкции от въглеродни, легирани и неръждаеми стомани

като предприятие на територията на АЕЦ- Белене; „Енергостроймонтаж Инженеринг“ АД е за изграждане на стоманобетонни, метални конструкции, жилищно и индустриално строителство. „Майкропетрол“ ЕООД - Белене произвежда и търгува с нефтопродукти – горива, масла, битуми и други петролни деривати, „Макролайн“ ООД е с основен предмет на дейност производство и търговия с дървесна биомаса, ВЕИ, като освен това е е специализирана и в областта на дърводобива и дървопреработването на иглолистен и широколистен дървен материал и освен в Белене, има складова база в Троян и в Холандия. Дървообработването и изработка на мебели също са представени от няколко предприятия в община Белене: „Чокомекс-Чавдар Босилков“ ЕТ - производство на корпусна мебел, врати, маси от масивна дървесина - дъб, ясен, акация, бряст и др., също и на полуфабрикати - опаковки за вино - кутии, каси; Мебелна фабрика Денев/ПТБ Даниела Денева - един от утвърдените производители на мебели от масивно дърво, интериорни врати, дървена дограма и едрогабаритен паркет, които се продават в страната и в Украйна, фирма „Диема“ е производител на хамаци, люлки и съпътстващите им стойки, градински дървени маси и други дървени градински изделия. Текстилната промишленост също е добре застъпена в рамките на общината – „Саня Б“, ЕООД - производство на трикотажни изделия, „Мод Инвест“, ЕООД - всички видове горни и долни трикотажни изделия, „Белко“ АД, „Бел Мод“ ООД, „Вамар“ ООД - отново трикотаж. От октомври на изминалата 2018 г. в Белене работи нов шивашки цех – „Димум Комерс“ ООД, чиято дейност е насочена към шиене на плетива. Шивашки цехове в Белене имат още две предприятия от страната - "Белла 21" ООД (Габрово) и "Криейшънс - Е" ООД (В. Търново). Хранително-вкусовата промишленост е представена много слабо. Единственото по-голямо предприятие на територията е "Микроарт 7" ООД, което произвежда колбаси по немска технология. Има и няколко малки пекарни, а част от кооперациите произвеждат тестени изделия и хляб.

Промисленото производство в община Никопол също е представено от няколко сектора, повечето от които нямат общо със селското стопанство и преработката на продукти. Водещи отрасли са производството на електро- оптично и друго оборудване, текстил, дървопреработване, хартия и картон. „Елия“ АД е завод за производство на еднотарифни и двутарифни електромери и на електроизмервателна апаратура. Предприятието е приватизирано, в резултат на което броят на заетите лица намалява драстично, липсва и пазар за произведената продукция. „Батерия“ АД е приватизираният държавен завод за батерии „Електрон“, построен през 1960 г., като изработва всички видове батерии и сухи елементи, предназначени за хранване на апаратури и микроелектроника, двигатели, фенерчета, радиоприемници и механизирани играчки. В момента в него се сглобяват детски играчки. „Дунав-Никопол“ ЕООД е бивше държавно дружество, основано през 1953г. с основен предмет на дейност дървопреработване и производство на изделия от дърво, металообработване и производство на нестандартно оборудване. Вече приватизирано, дружеството е регионален лидер в областта свързана с дървопреработване и производство на дървени изделия от различно естество, най-вече от палети. Металните изделия са оградни мрежи, решетки, метални конструкции, контейнери. Текстилната сфера е представена от „Чайка“ АД – производител на работно и спортно облекло, изделия на ишлеме и още

няколко малки шивашки фирми, които също работят на ишлеме. „Клеърс“ ООД в с. Черковица е бившият завод за производство на многослоен картон и амбалаж, като предприятието е препродадено два пъти на чуждестранни собственици.

В община Никопол има и няколко големи преработвателни фирми от хранително-вкусовата промишленост. „Дионисий“ АД е предприятие за производство и съхранение на вина и спиртни напитки, собственост на „Северкооп-Гъмза холдинг“ (София). През 2017 г. дялово участие в него придобива и "Стара планина холд" АД, като основна дейност на предприятието става изкупуване на грозде и плодове, които доставя на „Винпром“ АД (Търново) за производство на оцет и други продукти на винарската промишленост. „Хове“ ООД, с. Муселиево е смесено българо-австрийско дружество, което първоначално изкупува плодове и произвежда ферментирани плодови кашии от кайсии, които изнася за Австрия, а от 2002 г. изгражда модерна дестилационна и започва производство на ракия и дестилат. Ежегодно се изкупуват между 500 и 1 000 тона кайсии, които обаче не са местно производство, а от региона на Силистра. „Елиа Милк“ ООД е семейна фирма, която има собствена кравеферма в с. Драгаш войвода, където произвежда кисело мляко, извара и „български кашкавал“ със сертификат по БДС. Производствения процес е преместен в изцяло новопостроена сграда, с ново технологично оборудване (по реализиран проект по ПРСР), млякото е първа категория, като дневната преработка достига до 6 тона. ЕТ „Алфа - Александър Димитров“ е регистрирана в град Левски, но кравефермата се намира в с. Санадиново. Произвежда прясно и кисело мляко с високо качество, а също така сирене, кашкавал и извара, които се продават с марката на производителя. С преработка на млечни и месни продукти се занимават и някои от кооперациите на територията на общината.

7.6.Изводи и обща характеристика на територията

От всичко казано дотук, могат да се направят няколко извода. На територията на МИГ икономическият облик на земеделието се определя предимно от големи стопанства и кооперации, занимаващи се с отглеждането на полски култури. Наблюдава се засилена тенденция към окрупняване на земята, както и специализация на производството. Водещо място в сектора има традиционното и отговарящо на природните ресурси отглеждане на зърнени култури – пшеница, царевица, овес и ечемик, в последните години допълвани с технически и маслодайни, основно слънчоглед и рапица, т.е. тенденцията е към монокултурно земеделие. Малките стопанства са представени в секторите на производството на зеленчуци, плодове, лозарство и животновъдство, където обаче също са в конкуренция с няколко по-големи фирми и кооперации. Много от големите фирми са регистрирани в други населени места или в други държави, наблюдава се и отбелязаното в документите на ЕК навлизане на акционерни дружества в бизнеса със зърнени храни, което означава, че печалбите и плащането на данъци се изнасят в градовете и разрастването на производството не носи полза за местното население. Малките стопанства не могат да издържат на конкуренцията и често пъти отдават под аренда или просто продават земите си, големите ферми обират и лъвския пай от субсидиите. Икономическите данни потвърждават доброто представяне на земеделието като отрасъл и едновременно с това западането на района като цяло.

Територията на МИГ „Белене-Никопол“ се намира в Северозападния район, който е с най-ниския отчетен БВП и изостава по икономически параметри в сравнение с останалите региони на страната. За 2017 г. районът отново е на последно място по създадения БВП – общо 6 818 млн. лв. За сравнение Югозападният район е с БВП 48 390 (заради София), Южният централен – с 14 230 млн., Югоизточният - 13 075 млн., Североизточният - 10 674 млн. и Северният централен - 7 857 млн. Област Плевен е на второ място в Северозападния район с БВП от 1 941 млн. лв., изпреварвана само от Враца (1 953 млн. лв.), за сравнение – БВП на област Видин, която е на последно място е 640 млн. Приносът на аграрния сектор обаче е най-висок за област Плевен - 179 млн. БДС, следван от Монтана – 158 млн., Враца – 156 млн. и след това Ловеч и Видин съответно със 106 и 100 млн. По БВП на глава от населението област Плевен е на предпоследно място с 7 884 лв. годишно, след нея е само Видин с 7 283 лв. област Враца е с 11 684 лв. БВП на глава от населението, а Монтана с 8 659 лв. и Ловеч с 8 804 лв. Всички области са с най-нисък БВП на глава от населението в страната, който средно е 14 280 лв. годишно за България. Както се вижда от данните, земеделието се развива устойчиво в областта, но тя изостава по другите показатели, както и целият Северозападен район. Прави впечатление, че северните райони, в които е „житницата“ на България изостават почти двойно по БВП и БДС спрямо южните, което до голяма степен се дължи и на вече споменатото производство на суровини с ниска добавена стойност в земеделието. Специализацията на селското стопанство е положителен процес, но той трябва да бъде балансиран в някакви граници от развитие и на други сектори на земеделието, както и на други сектори от икономиката. Важна роля в това отношение може да има насочването на малките стопанства към специфични производствени ниши, както и диверсификацията в неземеделски дейности.

Характерните проблеми за малките стопанства на територията на двете общини не са по-различни от тези в страната. Раздробеност на малки парцели и невъзможност да бъдат увеличени, отчасти заради поскъпването на земята, отчасти, защото са пръснати сред големи обработваеми блокове, намаляващо производство, унищожени овощни градини и площи с лозя останали от времето на ТКЗС, неоползотворени възможности на изградените мелиоративни съоръжения, остаряло оборудване и сграден фонд. В малките животновъдни стопанства в преобладаваща част от случаите животните се отглеждат при несъобразени с европейските директиви условия, с ограничен контрол на качеството на произвежданата продукция. Липсва интеграция между селскостопанското производство и преработката на храни, няма продукция с висока добавена стойност. С изключение на няколко стопанства в животновъдния сектор, преработвателните предприятия изкупуват плодове, месо и мляко от други райони, обратно – пшеницата се изнася, има само няколко малки мелници и хлебопекарни, не се произвеждат полуготови тестени изделия – нещо типично за райони с преобладаващо житни култури в Европа. В лозята се отглежда грозде предимно за винпроми от други части на страната. Местните пазари също не са организирани добре – във всяко населено място на двете общини има магазин за хранителни стоки, но той в повечето случаи не се зарежда с местни продукти, същото важи и за малките ресторанти и заведения за хранене в района, туризмът също не е добре развит и не може да се

разчита на промоции на традиционни местни храни. На територията няма нито една регистрирана организация на производители, която би могла да предприеме общи маркетингови действия или да работи за налагане на обща марка за специфични местни продукти. Въпреки че и двете общини имат излаз на Дунав и потенциал да развиват риболова, множеството стари рибарници отпреди 89-та година не се използват, на територията има само едно рибовъдно стопанство - в местността "Вратница", Белене, и няма предприятия за преработка на риба. Икономиката е представена предимно от малки и средни предприятия, като относителният дял на предприятията с брой заети до 9 човека е 90%, като преобладават тези в сферата на услугите, които също нямат особен финансов потенциал. Тази обща картина предполага диверсификация в посока на по-тясно свързване между производство и преработка, вертикална интеграция не само в преработвателни мощности, но и с туризма и свързаните с него предприемачески активности – занаяти, култура и изкуства, ресторантьорство, атракции, а също създаване на къси вериги на доставки, популяризиране на местни кулинарни традиции и храни. Тъй като покупателната способност на населението остава ниска, освен увеличаване на туристическия поток, трябва да се търсят пазари и в съседни общини и в страната.

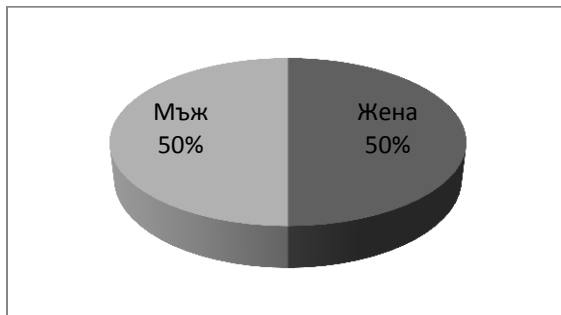
Към проблемите на малките стопанства в района трябва да се добави и потенциала на човешкия капитал. Населението на територията на МИГ продължава да намалява. По време на последното преброяване през 2011 г. в община Белене живеят 10235 души, а през 2018 г. - 8 454 души. В община Никопол по време на преброяването има 9305 население, а през 2018 г. то е 7 925 души. Особено тревожна е демографската картина в селата, където живеят само 1 391 от жителите на община Белене, в община Никопол по-голямата част жители обитават селата - 5 043, което обаче се дължи на по-големия брой села в общината. Очертават се негативни процеси като отрицателен естествен прираст, ниска раждаемост, висока смъртност, намаляване на населението в трудоспособна възраст. Концентрацията на производствата, механизацията и модернизацията на големите ферми водят и до загуба на работни места. Затварянето, а след това приватизацията на бившите държавни промишлени предприятия в двете общини също води до увеличаване на безработицата. Коефициентът на безработица в Северозападния район за 2019 г. е 12% - двойно по-голям от средния за страната - 5.0% и най-висок за цяла България (в Североизточния е 7.8%, в Северния централен – 6%, в Югоизточния – 5.5%, в Южния централен – 4% и в Югозападния – 2%). Коефициентът на безработица в област Плевен и съответно за територията на МИГ е 10.5%. Наетите лица в земеделието за 2018 г. са едва 3861 от 58430 всички наети в областта. В структурата на безработицата най-голям е дялът на нискоквалифицираните и без образование лица. Пазарът на работна сила е силно поляризиран - висока безработица в населените места извън общинските центрове и в същото време - недостиг на квалифицирана работна ръка, особено на млади хора с висше образование. Диверсификацията в неземеделски дейности би трябвало да подпомогне и създаването на работни места и реализацията на млади предприемачи, за да ги задържи в района.

За съживяването на местната икономика и на селските райони важна роля играе състоянието на инфраструктурата, местоположението и наличието на различни социални услуги. През територията на МИГ „Белене-Никопол“ не преминават международни пътища, автомагистрала и първокласни пътища от републиканската пътна мрежа. Транспортната мрежа има локално значение и е представена от т. нар. общински (местни) пътища от II-и, III-ти, IV-ти и по-нисък клас. Общинската мрежа е в лошо състояние и се нуждае от ремонт. Водоснабдяването и канализацията също са в лошо състояние – в община Белене и петте села са без канализация (през 2015 се изпълнява проект „Частично изграждане на канализационна мрежа с ПСОВ и рехабилитация на съществуващата водопроводна мрежа град Белене“), в община Никопол канализация има отново само в общинския център, някои от селата са с влошено качество на питейната вода. Повечето от напоителните и отводнителните съоръжения са извън строя и в двете общини. Образованието и здравеопазването на територията на МИГ задоволяват в относителна степен потребностите на населението – общопрактикуващите лекари са рядкост в селата, медицински центрове и болници има само в градовете, наблюдава се дефицит на квалифицирани кадри за работа със специализирано медицинско оборудване, има и голям брой здравно неосигурени лица, както и много възрастни хора по селата, които не могат да се обслужват сами. Макар че и в двете общини са налични различни социални услуги (домашен социален патронаж, социален асистент, домашен помощник, център за социална рехабилитация на хора с увреждания и др., реализирани по различни ОП), те не достигат до всички жители и диверсификацията в неземеделски дейности може да се насочи и в тази посока. Излизът на река Дунав е благоприятен фактор, който не се оползотворява достатъчно – нито по отношение на водния транспорт (фериботните превози се осъществяват при минимален капацитет), нито по отношение разширяване на пазарите – в съседна Румъния или в градовете, разположени по реката, нито за развитието на туризма и увеличаване на туристическия поток. Макар че територията е в много добро екологично състояние и голяма част от нея попада в зони от „Натура 2000“, както и на ПП „Персина“ окрупняването на земята и монокултурното земеделие са заплаха за биоразнообразието и околната среда, като диверсификацията в областта на развитие на биоземеделието, както и дейности, свързани с енергийната ефективност, отпадъците и пречистването на водите също е препоръчителна.

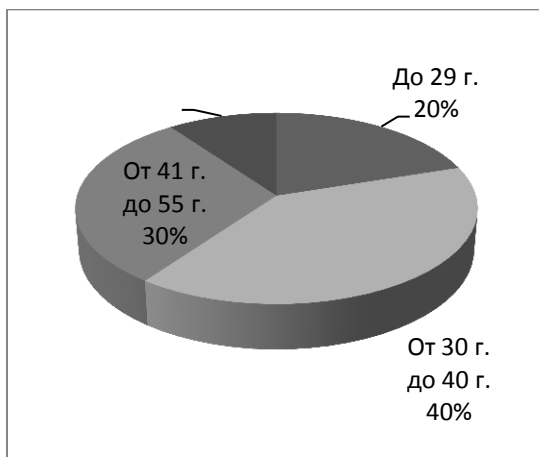
8. Анкетно проучване на нагласите на малките земеделски стопанства на територията на МИГ „Белене-Никопол“ за диверсификация и развиване на бизнес

Проучването е извършено в периода юни-юли 2019 г. сред 26 респондента – поравно мъже и жени, повечето от които в активна възраст от 30 до 40 г. и от 41 до 55 г. и 20% млади хора до 29 г. По-голямата част от анкетираните са със средно образование. По-голямата част (71%) се занимават с растениевъдство. Информация за анкетата:

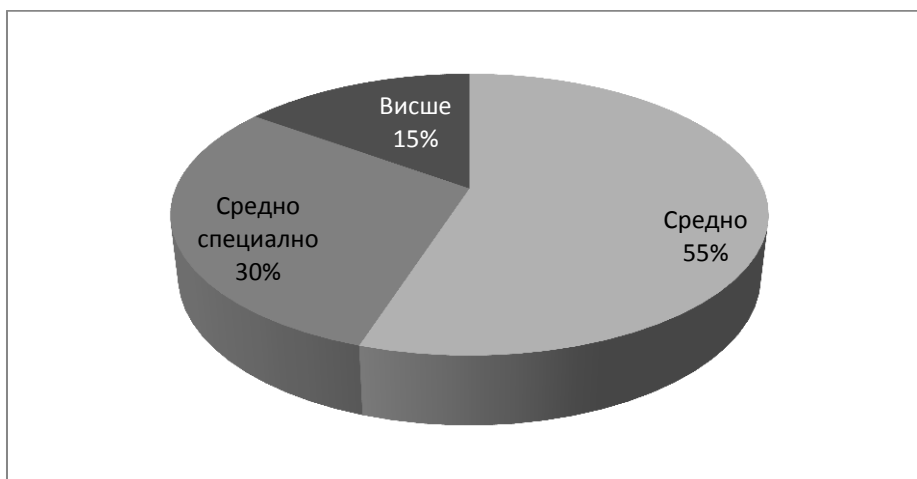
А. Пол

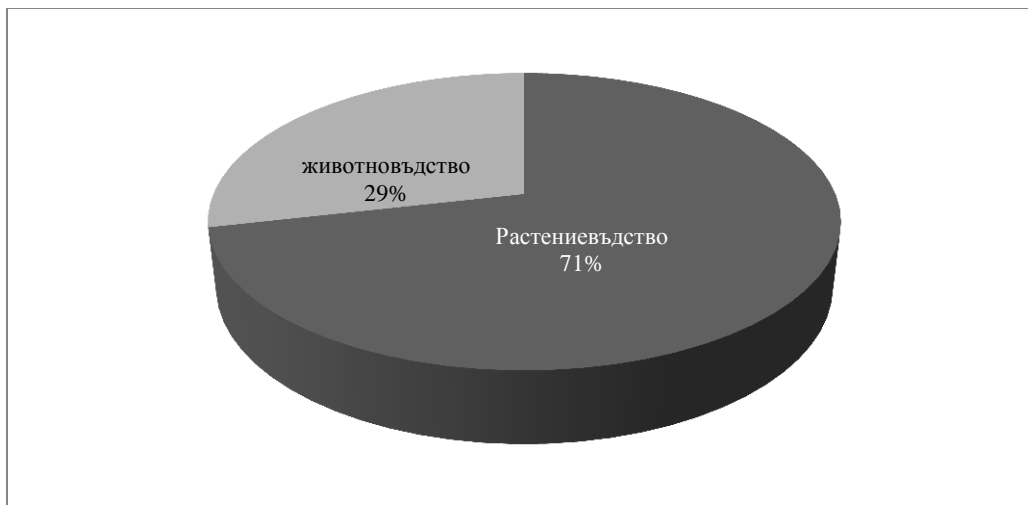
Б. Възраст

В. Образование

В. Растениевъдство/Животновъдство

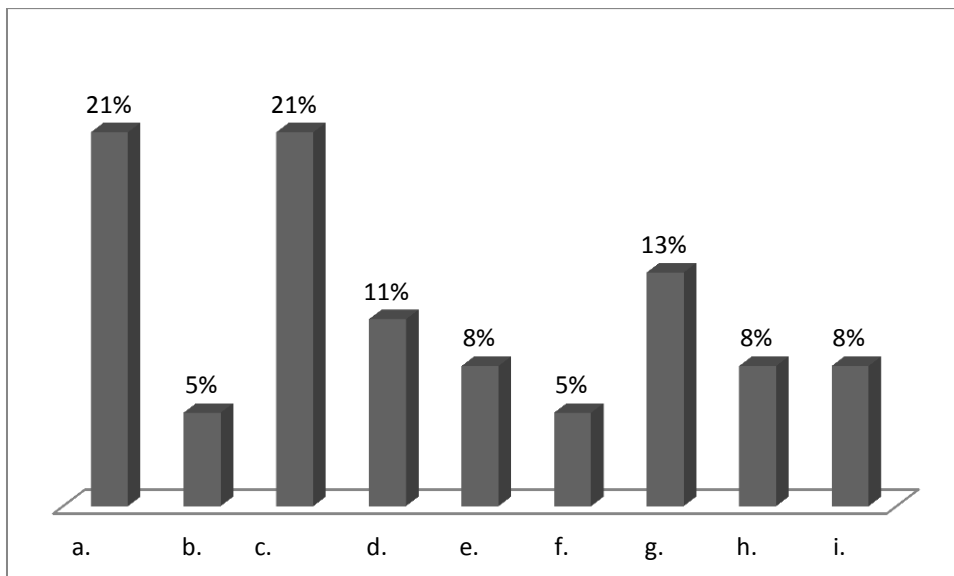

а. Растениевъдство: пшеница; ечемик; слънчоглед; царевица; жито; пшеница; картофи; грозде; овощни градини и зеленчуци

в. Животновъдство: овце; кози; зайци

ВЪПРОСИ:

1. Какви са основните проблеми във вашата дейност/производство на селскостопански продукти?

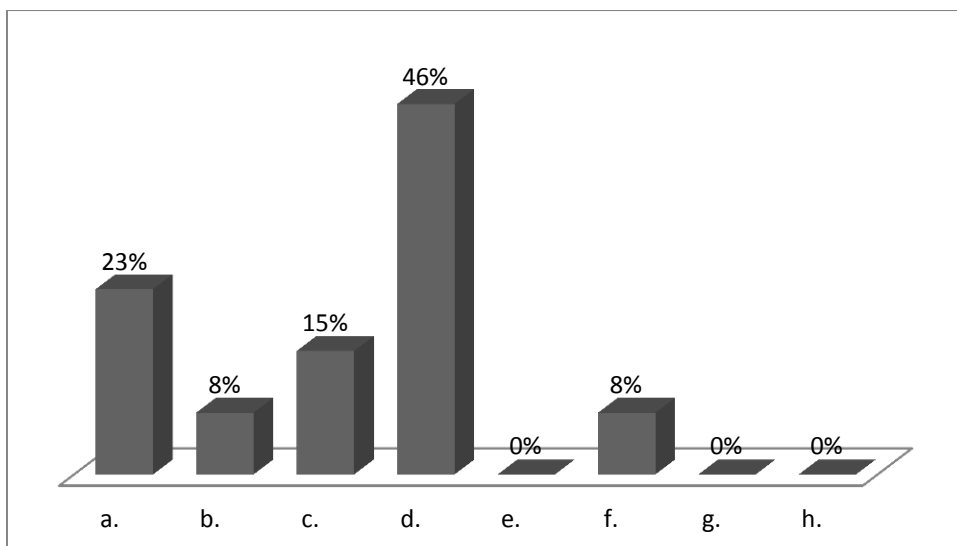
а. Нямам достатъчно финансови средства за модернизация и съответно разрастване на стопанството, не мога да си купя машини и още земя

в. Ниската ефективност на производството, остаряло оборудване, нямам информация и достъп до новите технологии

- c. Трудна реализация на продукцията, липса на достатъчно пазари, ниски изкупни цени, нямам опит в преговорите за продажба
- d. Липса на достатъчно и квалифицирана работна ръка, трудно си намирам работници
- e. Нямам предприемачески опит, не съм наясно с различните модели за бизнес, нямам познания и квалификация в тази сфера
- f. Липса на коопериране между дребните производители, всеки действа сам за себе си и от това се възползват едрите търговци и прекупвачите
- g. Конкуренция от страна на големите производители, включително и вноса на селскостопански продукти от чужбина, които са с по-ниски цени
- h. Ниският стандарт на живот и демографската криза в района – хората нямат пари, за да купуват продукцията ми на добри цени, няма достатъчно платежоспособно население
- i. Бюрократия и високи изисквания към качеството на продукцията във връзка с изискванията на ЕС

Като основен проблем на малките стопанства собствениците им изтъкват липсата на средства за модернизация – закупуване на машини и земя (21%), както и трудната реализация на продукцията си – липса на пазар, ниски изкупни цени (още 21%), което напълно съвпада с проблематиката, описана в европейските и национални документи. Конкуренцията на вносни селскостопански стоки и на големите производители също се схваща като нещо негативно от производителите (13%), макар че това е изцяло пазарен принцип и осигурява разнообразие за потребителите. 11% отбелязват друг проблем – липсата на квалифицирана работна ръка, като този процент е нисък най-вече поради факта, че в малките стопанства рядко се ползват наемни работници и повече се полага личен труд, включително и от членовете на семейството. По 8% са събрали отговорите, свързани с липсата на предприемачески опит, бюрокрацията и ниската покупателна способност. Само 5% осъзнават, че въвеждането на нови технологии и добри практики би подобрило работата на стопанствата им.

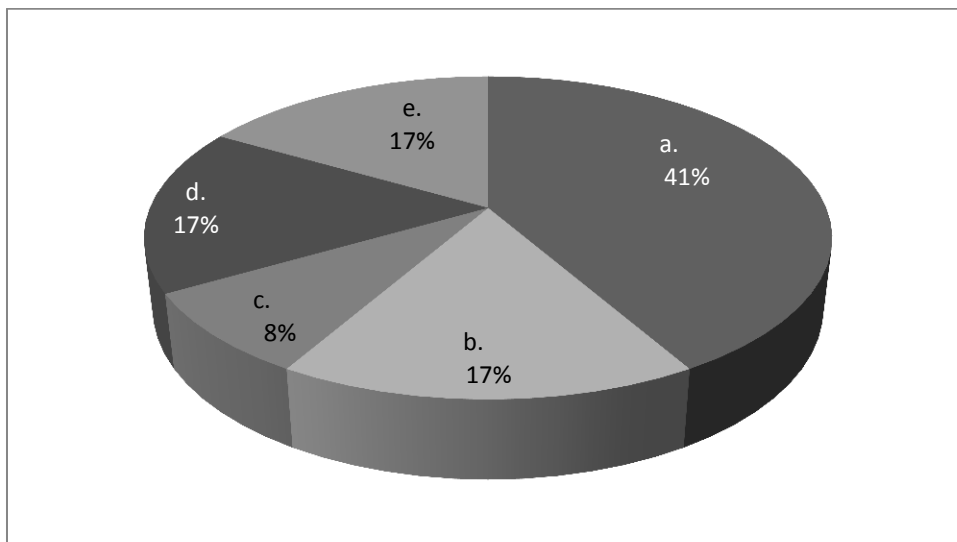
2. Как реализирате продукцията си?

- a. Не продавам, ползвам продукцията си само за собствена консумация
- b. Продавам я директно на крайни потребители – имам собствени щандове на пазара, собствен магазин, продавам я по интернет чрез специализирани сайтове, имам договори с клиентите и им доставям
- c. На търговци на дребно – зареждам директно малки магазини/ресторанти
- d. Продавам на търговци на едро/посреднически фирми
- e. Продавам на едро директно във веригите или селскостопанските борси в цялата страна
- f. Продавам я на преработвателни предприятия от района или страната
- g. Имам собствено преработвателно предприятие (мое или в съдружие с други производители) и сам преработвам произведеното
- h. Друго

Типично за малките стопанства – около половината от тях (46%) продават продукцията си на търговци на едро и посреднически фирми, което ги поставя в неравностойно положение на пазара. 23% са натурални стопанства – произвеждат стоки само за собствена консумация, само 15% участват в къси вериги на доставка – зареждат директно малки магазини и заведения от района. Малка част 8% се възползват от възможността за директни продажби, очевидно по неформални канали (иначе трябва да са регистрирани в БАБХ) и само 8% са интегрирани във веригата на производството и продават продукцията си на преработватели. Нито един производител няма пряк контакт с големите вериги магазини или селскостопанските борси.

3. Земеделието основна икономическа дейност ли е за вас?

- a. Да, основните ми доходи идват от земеделието
- b. Отчасти – основните ми доходи идват от земеделието, но имам и друг бизнес/работа, свързани със селското стопанство

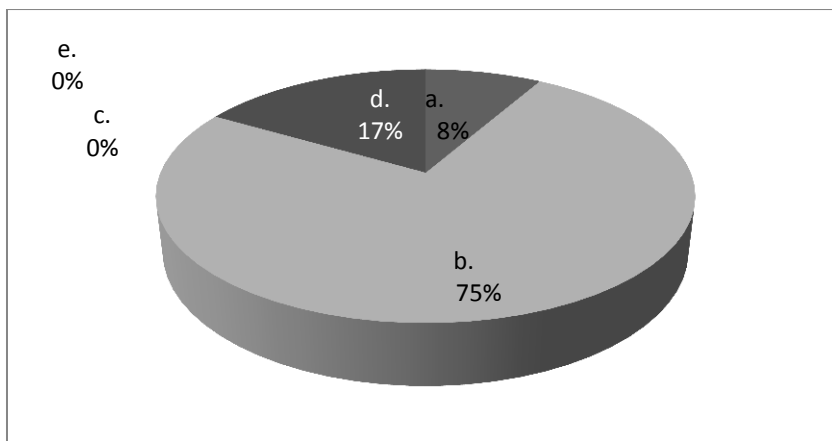
с. Отчасти – основните ми доходи идват от земеделието, но имам и друг бизнес/работа, които нямат нищо общо със селското стопанство

d. Не, работя съвсем друго нещо и селското стопанство служи само за задоволяване на личните ми потребности

e. Не, работя съвсем друго нещо, а селското стопанство ми носи само допълнителен доход

41% от собствениците на стопанства се занимават само със земеделие и единственият им доход е оттам. Тези, които работят нещо друго, свързано със селското стопанство са 17%, а тези, които имат работа, несвързана със земеделски бизнес са 8%. Общо 34% са „хоби“ земеделци – 17% притежават натурални стопанства, като продукцията задоволява само нуждите на семействата, а още 17% гледат на селското стопанство като на допълнителен доход, въпреки че основният им доход е от другаде – тоест все пак осъществяват продажби. Изводът е, че под някаква форма по-голямата част от стопанствата (общо 59%) очевидно не могат да разчитат само на доходите от земеделие и имат и някаква друга заетост – нещо, което не означава, че стопанствата са диверсифицирани, напротив – ефективността им става още по-ниска, тъй като количеството труд, отделяно за селскостопанско производство намалява.

4. Кой работи във вашето стопанство?

a. Само аз

b. Аз и семейството ми

c. Аз и/или семейството ми, но имам наемни работници целогодишно

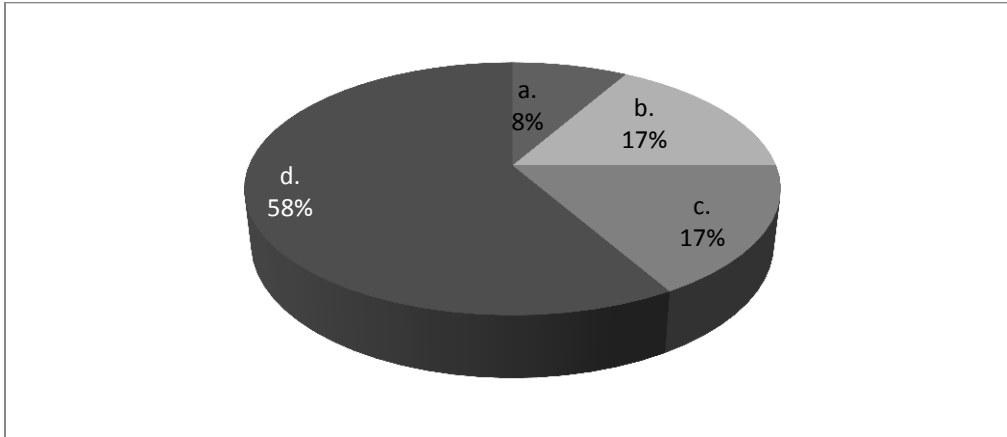
d. Аз и/или семейството ми, но наемам сезонни работници при нужда

e. Разполагам с цял екип, включително за управление, маркетинг и т.н. – аз съм само собственик на стопанството

Отговорът на този въпрос потвърждава една от основните характеристики на малките стопанства – техния семеен характер. 75% от анкетираните казват, че в стопанствата им работят те лично и членовете на фамилията им, 8% полагат само личен труд. Нито

едно стопанство не използва наемни работници целогодишно, малка част (17%) наемат сезонни работници, нито едно стопанство няма професионален екип на управление.

5. Достатъчен ли е доходът, който носи единствено земеделската дейност за вас и семейството ви?

a. Да, мога да живея с него относително добре

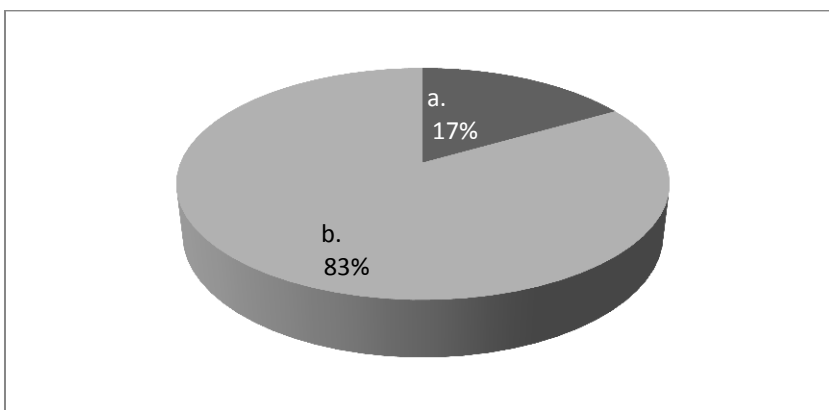
b. Да, но живея относително бедно

c. Не, живея много бедно

d. Не, налага ми се членовете на семейството ми да го допълваме от другаде (работа или друг бизнес)

Тук отговорите могат да се сравнят с тези от третия въпрос – очевидно е, че доходите от земеделие не достигат и това кара хората да си търсят друга работа – на 58% от стопаните им се налага да ги допълват от другаде (при 59% отговорили на трети въпрос, че имат друга работа). Едва 8% считат, че живеят относително добре само с доходи от селското стопанство, при 41% отговорили, че това е единственото им занимание. Останалата част живеят бедно или много бедно, което е проблем не само за жизнения стандарт на стопаните, а и за покупателната способност на населението в селските райони, в които в голяма част от Европа общностите са под прага на бедността.

6. Бихте ли се занимавали със селско стопанство, ако можете да работите друго нещо?

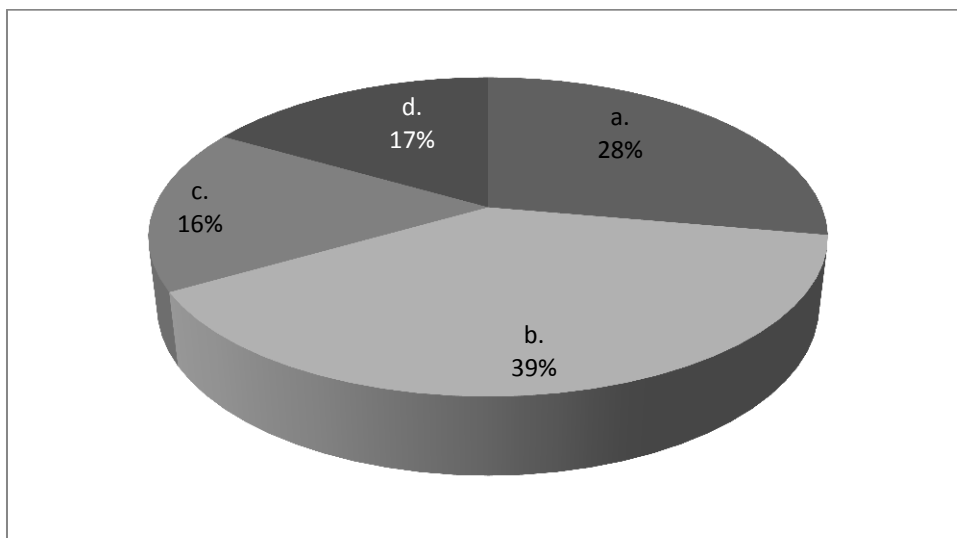

а. Да, тази дейност напълно ме удовлетворява

б. Не, занимавам се с това по принуда

Очевидно е, че земеделието е считано за непривлекателна дейност и 83% от анкетирания биха работили нещо друго, ако имат възможност. От това, че се занимават по принуда със селско стопанство могат да се направят няколко извода. В много от селските райони не съществуват много опции за работа извън земеделските дейности, тъй като икономиката не е диверсифицирана. Това се потвърждава и от профила на територията на МИГ „Белене-Никопол“ – селското стопанство има превес над другите сектори на икономиката, но се практикува предимно в големи механизирани ферми. Фалиралите и приватизирани впоследствие държавни предприятия от тежката промишленост също повишават процента на безработица. От друга страна, принудата е в корелация и с ниската степен на образование на респондентите – предимно средно, както и липсата на работни места за квалифицирани кадри - тези с висше образование. Нещо, което е типично за повечето селски райони. На трето място липсата на достатъчно средства, определена като основен проблем в първия въпрос, както и липсата на предприемачески умения (засегната в следващите въпроси) допълват картината, установена в предишните глави на анализа – малките стопанства се нуждаят от диверсификация чрез създаване на местен бизнес, подпомагана както чрез субсидиране на проекти, така и с повишаване на знанията и уменията им.

7. Откъде черпите информация за спецификите на земеделската дейност, с която се занимавате – технологии, проблеми, законодателство?

а. От традициите в семейството ми, опитът на родителите ми, бабите и дядовците

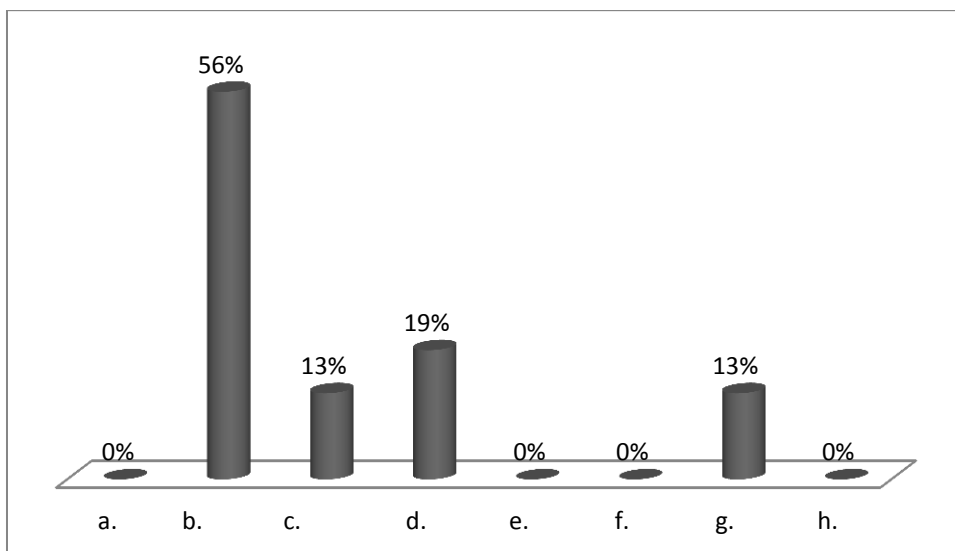
б. Обменям опит с близки и познати от района, които работят същото

с. От медиите-радио, телевизия, вестници, интернет

д. От специализирани издания и научни публикации, посветени на селското стопанство

Само 17% от отговорите посочват набавяне на информация от специализирани научни издания, останалите са „самоуки“ земеделци – нещо също типично за малките стопанства – 28% разчитат на опита на семействата си, 39% на обмяната на опит с близки и познати. Организацията на производство е спонтанна и отразява фамилни традиции или практики наложени в района, тъй като малка част от анкетираните притежават квалификация. Положителното в тази нагласа е запазването на знания и умения за конвенционалното земеделие от предишните поколения, които иначе биха се загубили във времето. От друга страна, бързото развитие на технологиите и иновациите в селското стопанство правят неефективна и почти невъзможна тази дейност без елементарни познания за новите неща и добрите земеделски практики. Тук се потвърждава една от основните потребности на малките земеделски стопанства – необходимостта от повече информация за самото производство, както и по-тясно обвързване с научни и образователни организации.

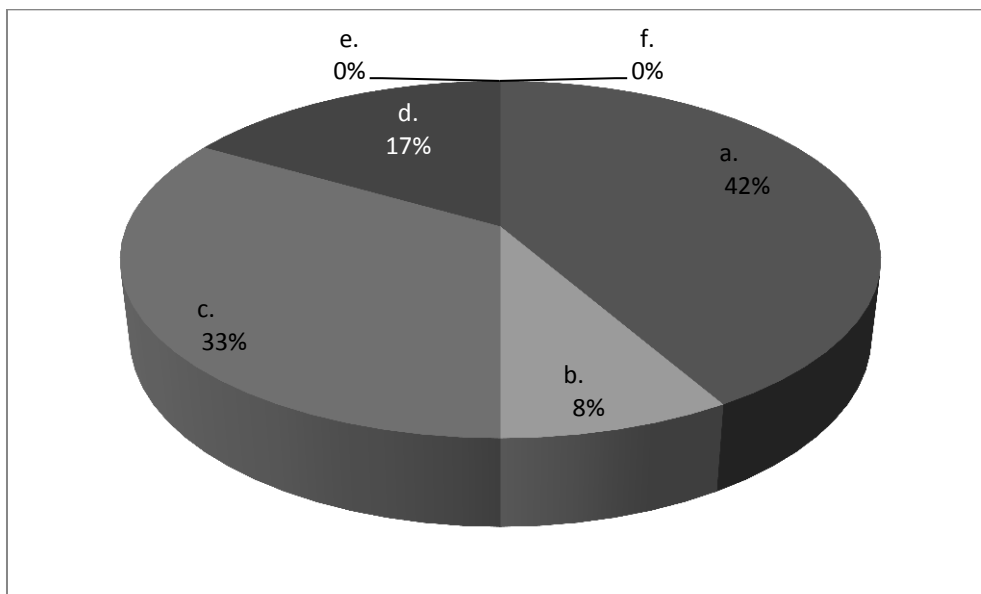
8. Откъде си набавяте информация за управление на бизнеса си – управление на производството, законодателство, маркетинг, продажби, реклама, цени, търговски преговори, позициониране на пазара и др.?

- a. Не ползвам такава информация, справям се сам и по интуиция
- b. Обменям опит с близки и познати от района, които имат същия или подобен бизнес
- c. От медиите – радио, телевизия, вестници, интернет
- d. Чета специализирани сайтове и издания за бизнес
- e. Чета научни издания и публикации за състоянието на бизнеса, ползвам официални статистически данни – НСИ и Евростат, икономически анализи и и доклади и др.
- f. Ходя на обучителни курсове, непрестанно повишавам квалификацията си
- g. Консултирам се с експерти в тази област, вкл. и от МИГ
- h. Имам договор със специализирана агенция/консултантска фирма, която ми помага за бизнеса срещу заплащане

Подобна е и картинката по отношение на предприемаческия опит – 56% се информират как да организират и управляват бизнеса си от близки и познати, 19% четат специализирани издания за бизнес, 13% разчитат на медиите. Прави впечатление, че нито един от анкетирания не е посещавал курсове за повишаване на квалификацията си в областта на мениджмънта, нито ползва официални статистически данни, за да се ориентира в бизнес-обстановката, макар че те са публични и достъпни. Очевидно е, че малките фермери имат интуитивна стратегия за развитие на стопанствата си, сами или със семействата си изпълняват ръководни, организационни и изпълнителски функции и управлението зависи предимно от личностните характеристики, темперамента и компетентността на собственика. Това от една страна, както беше казано, ги прави по-гъвкави и приспособими, но от друга ги лишава от адекватно управление на бизнеса и съответно от възможности за растеж и диверсификация на дейностите. Само 13% разчитат на консултации с експертите на МИГ, което означава, че работата на екипа в това отношение следва да бъде подобрена.

9. Как преценявате развитието на стопанството си в последните 5 години?

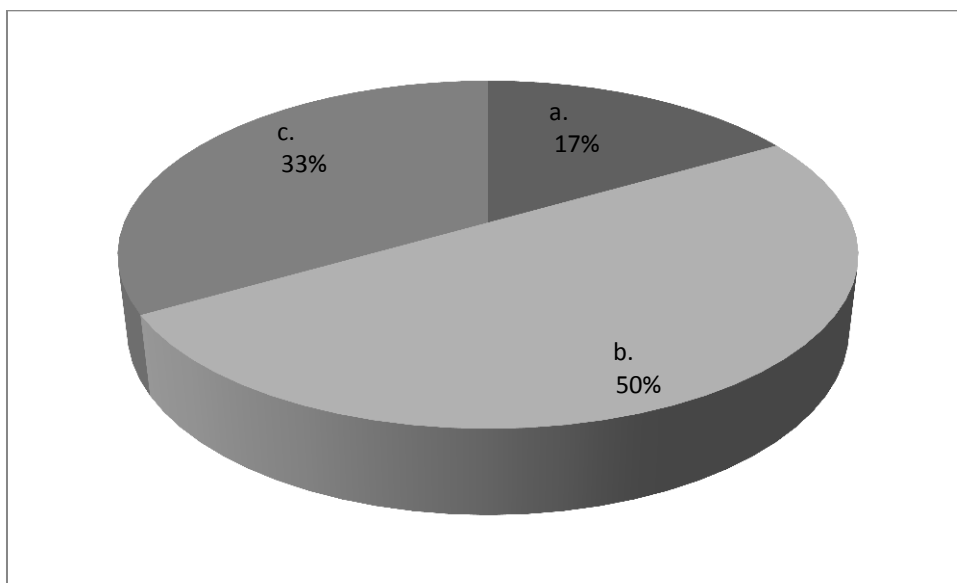

- a. Развива се добре, продукцията ми се увеличава
- b. Развива се добре, продукцията ми е същата, но доходите ми се увеличават
- c. Няма промяна нито в продукцията, нито в доходите ми
- d. Няма промяна, по благодарение на субсидиите, стопанството ми съществува
- e. Влошава се – продукцията ми става по-малко и/или по-некачествена
- f. Влошава се, продукцията ми е същата, но доходите ми спадат

Въпреки оплакването от ниските доходи и липсата на друга реализация извън селското стопанство, в голямата си част (42%) анкетирания смятат, че стопанствата им се развиват добре, а 8% са регистрирали и увеличение в приходите, 33% не намират промяна и само 17% са казали, че стопанствата им съществуват само благодарение на

субсидиите. Няма нито един, който да смята, че ситуацията в стопанството му се влошава. Тези разнородни нагласи показват все пак положителното развитие на земеделието на територията на МИГ, като тук фактори са и отварянето на селскостопанските пазари, вкл. и към ЕС, разнородните видове подпомагане на стопанствата от различни сектори, както и чрез ЛИДЕР, общото добро развитие на икономиката в страната и съответно повишаване покупателната способност, засиленото търсене на качествени храни от потребителите, повишените цени на някои продукти. Трябва обаче да се има предвид, че този тип отговори не дават пълна картина на състоянието в района, тъй като анкетата не е представителна извадка и също така тези, които са казали, че доходите им се увеличават, не уточняват дали повишението идва от земеделието или от други занимания (например от заплата).

10. Планирате ли развитие на земеделската си дейност?

а. Да, възнамерявам да развивам стопанството си и да разширявам дейността си

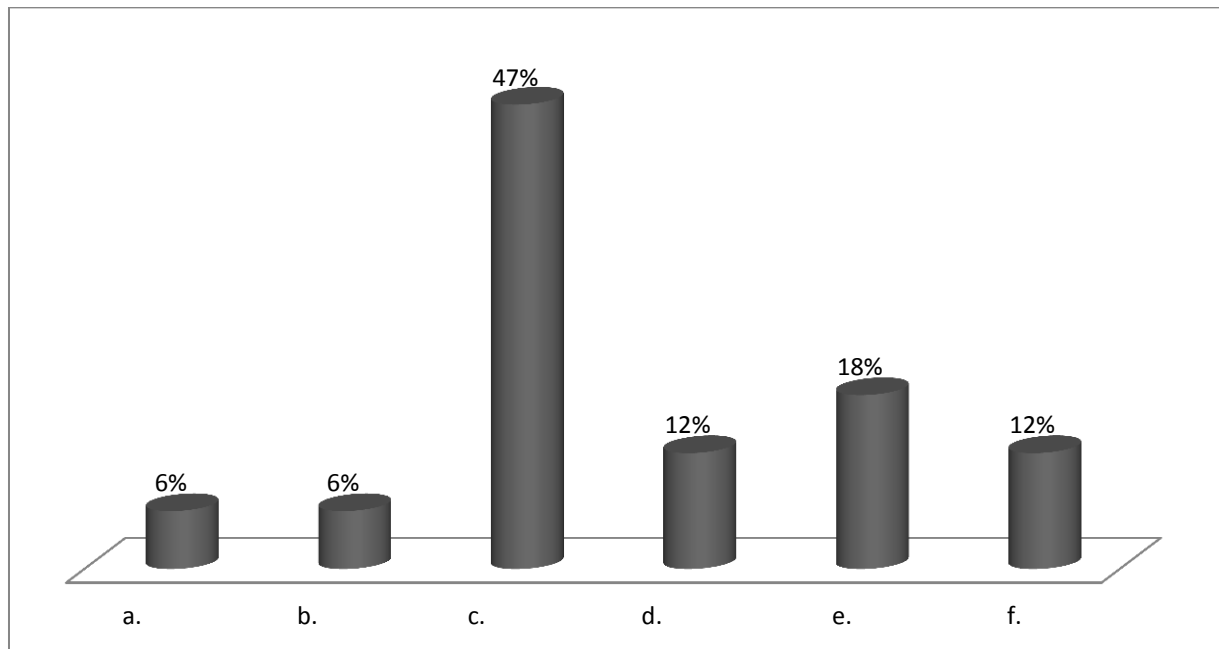
б. Не, обемите на произвежданата от мен продукция са ми достатъчни

в. Не, не виждам смисъл повече да се занимавам с това и ще си търся си работа или ще се захвана с друг бизнес

50% от анкетираните стопани не смятат да развиват стопанствата си, което може да означава няколко неща – доволни са от постигнатото (защото примерно продукцията им е само за собствена консумация); доволни са, защото произвеждат повече и продават по-добре (съотнесено с 41% от горния въпрос); продукцията им е достатъчна, защото смятат да се занимават с друг бизнес. Така или иначе, отговорите на този въпрос не дават положителна оценка на инвестиционните възможности на малките стопанства на територията – 33% не виждат смисъл да се занимават със земеделие, вероятно заради конкуренцията на големите специализирани ферми и възможността да продадат земите си или да ги дадат под аренда, едва 17% възнамеряват да развиват

стопанствата си, като главната причина е възможността за получаване на субсидии, както става ясно от следващия въпрос.

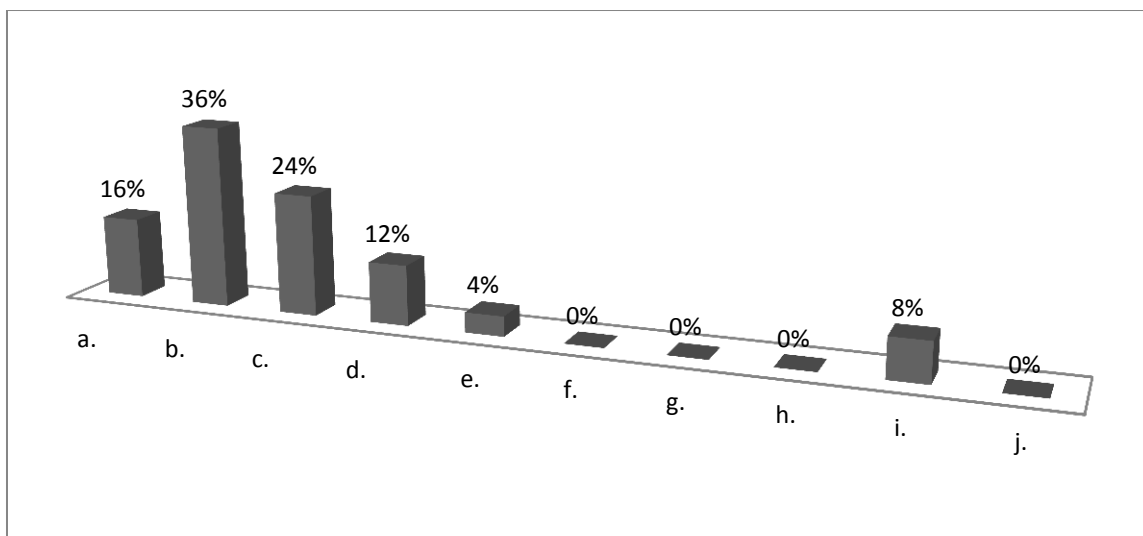
11. Ако хипотетично трябва да развивате дейността си, на какви средства ще разчитате?

- a. На собствени средства, получени от стопанството
- b. На собствени средства, получени от друг бизнес (или продажба на активи, имоти)
- c. На безвъзмездна финансова помощ по ПРСР (проекти, директни плащания)
- d. На кредит от банка
- e. Ще търся инвеститор от страната или чужбина
- f. На заеми от познати и приятели

47% от собствениците на малки стопанства, т.е. близо половината разчитат на някакъв вид безвъзмездна финансова помощ по ПРСР за развитие. Това потвърждава заключенията направени в документите на ЕК – без субсидии много земеделски производители ще преустановят дейността си. 18% са заявили, че ще търсят външен инвеститор, което означава, че ще продават или ще влизат в съдружие по отношение на бизнеса. Едва 6% имат собствени средства за инвестиции в стопанството или евентуално за нови дейности. Изводът, който може да се направи е, че диверсификацията на стопанствата също е възможна единствено чрез реализацията на различни проекти по мерките на селската програма, тъй като производителите не разполагат с достатъчно финанси нито да увеличат обемите на продукцията си, нито да се захванат с нещо ново извън земеделието.

12. За какво най-вече бихте вложили средства, ако имате възможност?

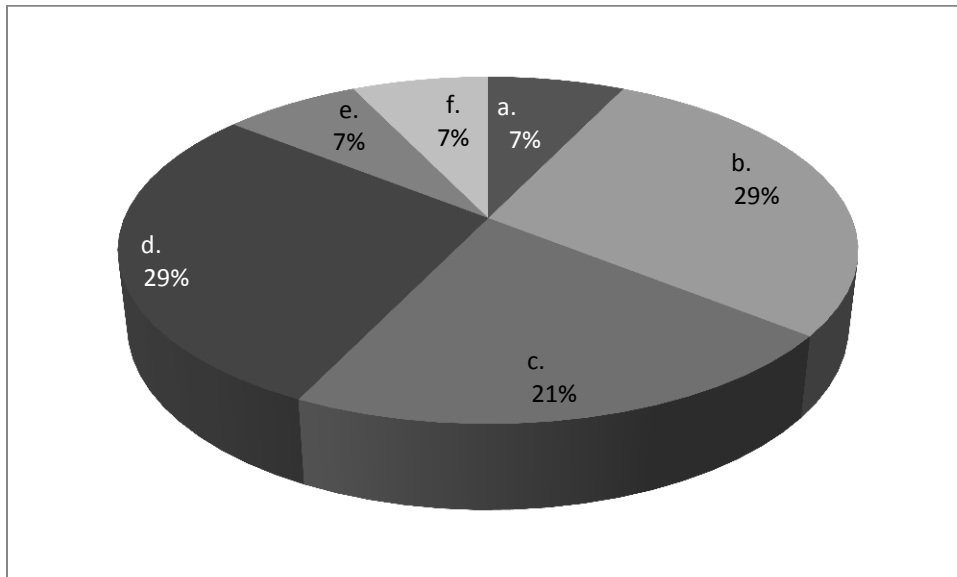

- a. Ще си купя земя или ще взема още под аренда
- b. Ще си купя модерна земеделска техника
- c. Ще изградя или модернизирам нужните ми стопански помещения (складове, навеси, обори и т.н.)
- d. Ще инвестирам в преработка на собствената ми продукция
- e. Ще инвестирам в иновации или ноу-хау за целия производствен процес, а не само за машините
- f. Ще повиша енергийната ефективност на стопанството си
- g. Ще повиша квалификацията си в областта на селското стопанство
- h. Ще инвестирам в маркетинг, за да продавам по-добре продукцията си
- i. Ще инвестирам в развитие на допълнителен бизнес, който не е свързан със земеделието
- j. Друго

Тъй като стана ясно, че един от най-големите проблеми на малките стопанства е технологично остарялото оборудване и лошото състояние на сградния фонд, естествено е, че малко над една трета от стопаните (36%) биха направили вложения в закупуване на техника и още една четвърт (24%) в изграждане и ремонт на стопанските постройки, 16% биха искали да увеличат земята си, за да постигнат растеж. Тоест повече от половината от стопанствата на територията на МИГ са склонни да реализират проекти за модернизация. Едва 8% биха инвестирали в бизнес, който не е свързан със земеделието и 12% в преработка на собствената си продукция – т.е. това са тези, които имат желание за диверсификация на дейността си. Няма нито един отговор, свързан с енергийна ефективност или нужда от повишаване на квалификацията, както и подобряване на маркетинга. Това отново показва ниската информираност на земеделските производители относно възможностите им за развитие, включително чрез

бизнес с неземеделски дейности. МИГ е необходимо да провежда повече разяснителни кампании за тези възможности.

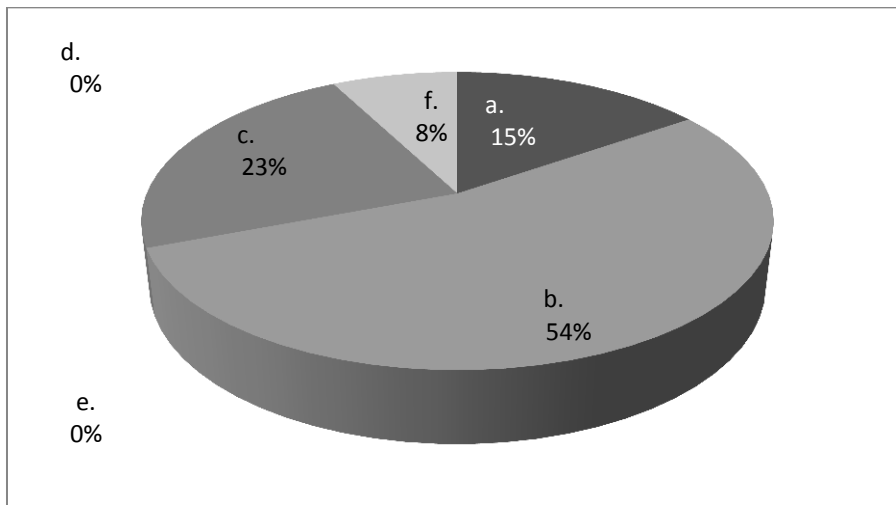
13. Бихте ли заменили основната си дейност с друга, също земеделска дейност, ако научите, че продукцията се реализира по-добре, на по-високи цени, перспективите са по-дълготрайни или пък субсидиите – по-високи?

- a. Да, веднага бих направил опит да заменя културите/животните, които гледам с други
- b. Да, но предпазливо и постепенно, тъй като това не е лесно и рисковете са големи, първо ще проуча нещата
- c. Да, отчасти, но не бих изоставил старата си дейност, мога да се опитам и с нещо ново само като допълнителна дейност
- d. Не, това е невъзможно, спецификата на стопанството ми не го позволява
- e. Не, изобщо не бих рискувал да се захващам с нови неща
- f. Не, по-добре е да се постоянства в една дейност, с която вече съм се захванал и макар по-бавно, да развивам нея

По отношение на хоризонталната диверсификация отговорите са по-разнопосочни. Общо 64% (a., b. и c.) от стопаните са склонни да разнообразят културите и породите, които отглеждат, като по-голямата част показват предпазливост и не биха рискували прекомерно. Останалите не смятат диверсификацията за подходяща, било защото спецификата на стопанствата им не го позволява (29%), било защото не желаят да поемат допълнителен риск (7%) или мислят дейността си за печеливша и перспективна за развитие (7%). Нито един от отговорилите положително не е уточнил защо би разнообразил продукцията си – дали поради евентуалните по-високи цени или просто, защото би получил повече субсидии. Може да се предположи, че при така формулирания въпрос, значение има комбинацията от фактори.

14. Какъв допълнителен (или основен) бизнес освен земеделието хипотетично бихте развивали, ако имате възможност?

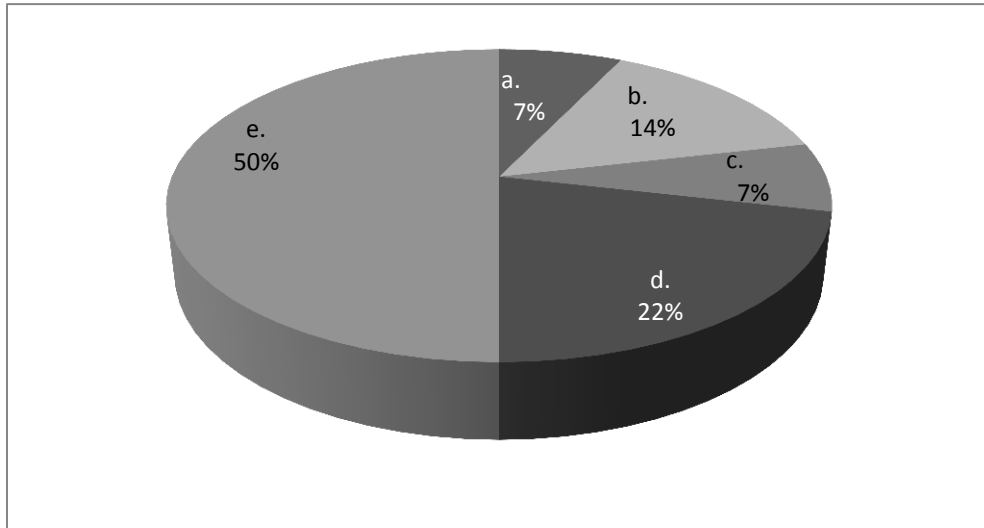

- a. Туризм и туристически услуги – места за настаняване, ресторантьорство, фермерски туризъм и др.
- b. Преработка на земеделска продукция и производство на готови продукти
- c. В сферата на услугите - автомонтъорство, фризьорски салон, лекарски кабинет, магазин и др.
- d. В сферата на културата, изкуството и занаятите - печатница, кино, рекламна агенция, центрове по изкуства и обучение, занаятчийство и други.
- e. В сферата на социалните услуги – в помощ на деца или възрастни хора, роми, дневни центрове за хора с увреждания и други.
- f. Алтернативни източници на енергия, енергийна ефективност, отпадъци и други

По отношение на диверсификацията в неземеделски дейности предпочитанията също са различни – 54% биха се захванали с преработка, вероятно по две причини – преработката на продукцията все пак е свързана със земеделската дейност и обикновено се извършва в стопанството, като това създава илюзията за по-малък риск и запазва все пак основното производство; другата причина е във все по-голямото промотиране на ползата от добавена стойност в селските райони – на местни специфични храни, продукти със запазено географско наименование, традиционните за различните области производства. Сравнително малък процент (15%) виждат потенциал в развитието на туризма, въпреки добрия природен и културен потенциал на територията. Това пък идва от недостатъчния ресурс от места за настаняване и липсата на опит в подобни активности, както и от нежеланието да се рискува във съвсем непознати начинания, а също така и поради ограниченията в субсидирането на туристически дейности, заради скандалите в предишния програмен период. Услугите в сферата на битата са предпочетени от 23% от респондентите, няма нито един желаещ за културни или социални дейности. Трябва да се има предвид, че отговорите не отразяват реални, а

хипотетични намерения, тъй като готовност за диверсификация в неземеделски дейности в предишните въпроси реално декларират много малък брой стопани.

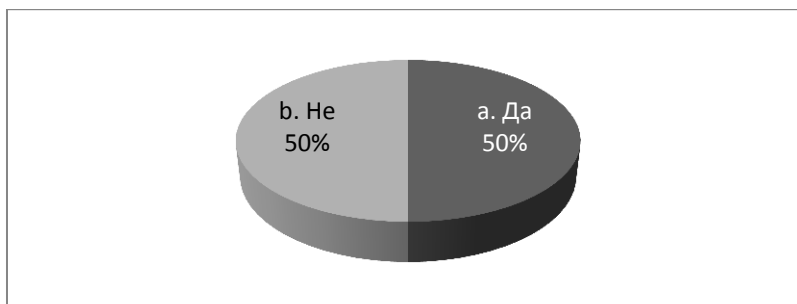
15. Получавали ли сте досега някакъв вид финансово подпомагане по ПРСР?

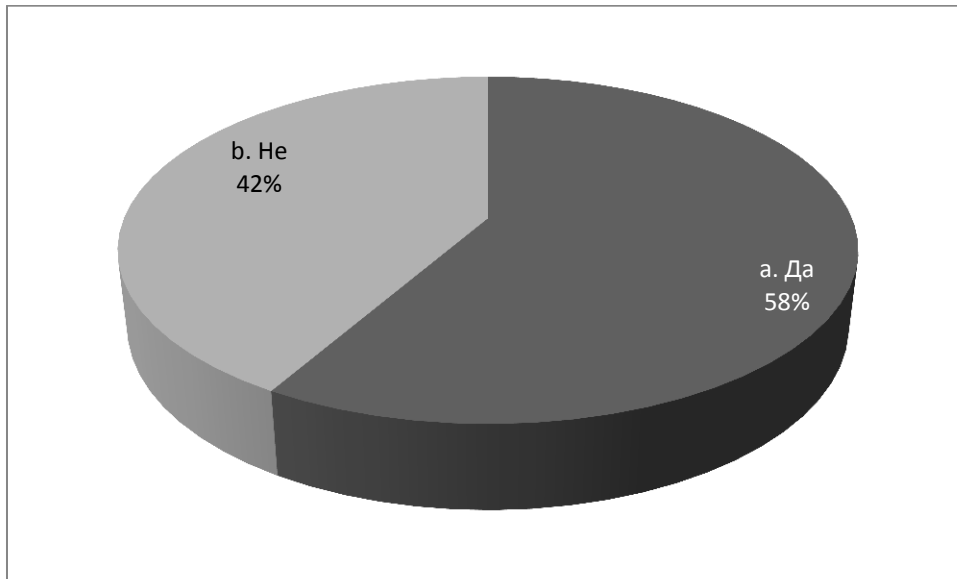
- а. Да, кандидатствал съм с проекти
- б. Да, получавам директни плащания
- в. Да, получавам някакъв друг вид плащания
- г. Не, направих опит за кандидатстване, но неуспешен
- д. Не, не съм опитвал никога

Въпросите с номер 15 и 16 отразяват познанията на респондентите по отношение възможностите за субсидиране и реализация на проекти по ПРСР. 50% никога не са кандидатствали за субсидии, 22% са кандидатствали неуспешно и само малка част получават някакъв вид финансово подпомагане. 50% изобщо не са информирани за шансовете да вземат пари по селската програма. Тук изводите също са два: потвърждава се неравнопоставеността на малките стопанства по отношение на субсидирането – и за директните плащания, и за реализирането на проекти; също така още веднъж се доказва необходимостта от повишаване на информираността на малките земеделски производители относно начините, по които могат да получат финансиране за модернизиране на стопанствата си и за диверсификация на дейностите.

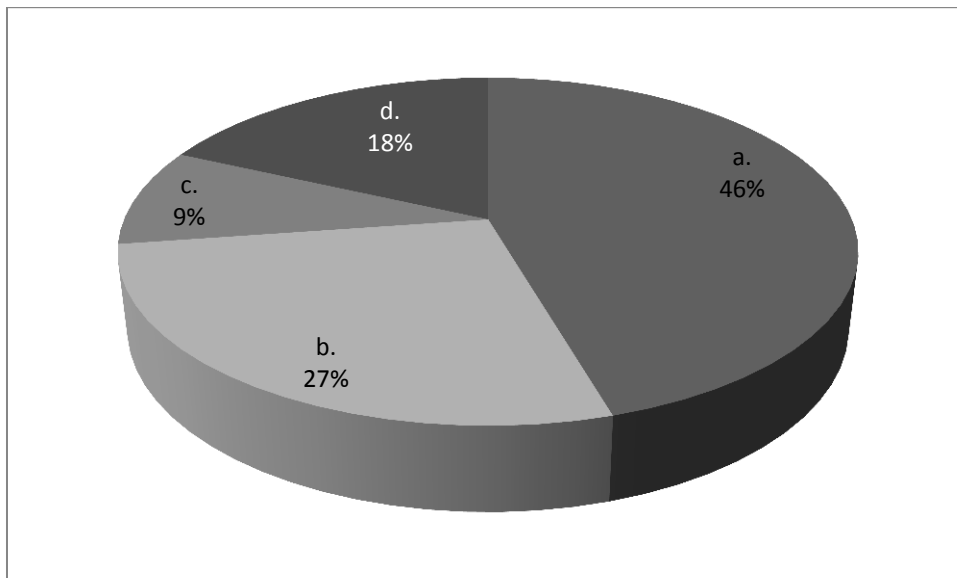
16. Познавате ли възможностите, които предлага ПРСР?

17. Запознати ли сте какво представлява МИГ и какви са възможностите да кандидатствате пред нея с проекти?

18. С какво според Вас, МИГ би била най-полезна за вашата дейност?

а. Мога да си осигуря финансиране като кандидатствам с проект по мерките, предвидени в Стратегията

б. Организираните от МИГ консултации, обучения, семинари, срещи между производителите и др., и без да кандидатствам с проекти, ми дават повече информация за дейността ми и съответно подобряват уменията ми за бизнес

в. С възможността да участвам като равноправен партньор в местната общност и мнението ми да бъде чуто, особено по важните за всички проблеми

д. С възможността да обменя опит с други производители от други МИГ от страната или чужбина

Последните два въпроса засягат дейността на екипа на МИГ и възможностите за реализация на проекти чрез ВОМР. Положителен факт е, че 58% декларират, че са наясно как работи публично-частното партньорство и че именно малките стопанства имат повече шансове да кандидатстват на местно ниво. Все пак този процент е недостатъчен и трябва повече разяснителни кампании в тази посока. 27% виждат полза именно в набавянето на повече информация, и без да кандидатстват с проекти. Все пак основната част от анкетираните (46%) гледат на МИГ като посредник, чрез който по-лесно могат да представят своите проекти и да получат финансиране.

Като обобщени резултати от анкетата могат да се направят следните изводи:

1. Малките стопанства на територията на МИГ напълно отговарят на характеристиките на подобни стопанства в ЕС – семейни по характер, в повечето случаи заетостта е на непълнен работен ден, имат проблеми с техниката, сградния фонд, остарелите технологии на производство и съответно по-ниска ефективност, нямат достатъчно средства за инвестиции, субсидирането е в неравна конкуренция с големите ферми. Доходите на стопаните са по-ниски в сравнение с останалите сектори на икономиката, затова те често търсят работа извън земеделието, което обаче е и пречка пред растежа – намалява времето за производство, както и вложения не само физически, но и умствен труд и земеделието не се превръща в бизнес, а е само допълнително занимание. Допълнителни затруднения се оказват ниската квалификация и липсата на предприемачески умения у стопаните. Друг проблем, който е отбелязан са слабите пазарни позиции на стопанствата, които са и главната причина за ниските доходи.

2. Основната потребност, която декларират собствениците на малки стопанства е за модернизация на физическия капитал, като това в много от случаите е нерационално, тъй като притежаването и използването на собствена земеделска техника е неподходящо заради високите разходи и малките размери на земята, както и заради характера на производството, което често пъти изисква предимно ръчен труд. Не се оценява ползата от новите технологии, енергийната ефективност и професионалното образование както в областта на земеделието, така и в управлението на стопанствата и в маркетинга на продажбите. Повечето собственици на малки стопанства са „самоуки“ и не намират смисъл да повишават знанията и уменията си.

3. Местната икономика е слабо диверсифицирана особено що се отнася до връзката производство/преработка и добавянето на стойност по веригата. Тази потребност обаче е ясно осъзната и повечето анкетираните декларират готовност за диверсификация именно в преработка на собствената продукция. На стопаните трябва да се разяснява, че преработената продукция също се нуждае от осигурени пазари, спазване на стандартите за качество, подходящи суровини и допълнителни средства за маркетинг и реклама, както и от професионални познания в тези области. 4. Повечето от малките стопанства нямат особена мотивация да диверсифицират дейностите си, вероятно заради липсата на достатъчно информация за ползите, както и заради недостига на собствени средства за допълнителни инвестиции. Нежеланието се допълва и от

възможността да отдават земите си под аренда на големи собственици, което все пак носи доходи, както и съществуването на средни по големина предприятия от машиностроенето, в които могат да си осигурят работа, вместо да рискуват да се захващат с нов бизнес. 5. Тъй ситуацията на малките стопанства в много от селските райони на Европа е подобна, като у нас е утежнена от липсата на традиции в предприемачеството и недоверието в частния бизнес от страна на по-старите поколения, една от идеите на подхода ВОМР е да планира стратегически и дългосрочно развитието на съответната територия, включително и чрез повишаване на капацитета на човешкия капитал – да информира, да мотивира и убеждава хората от местната общност за ползите от устойчивото развитие, част от което е и диверсификацията на дейности в селския район, предприемачеството, възможността за финансиране по различни програми, както и да оказва съдействие при подготовката и управлението на проектите, особено на малките земеделски производители.

9. Възможности за диверсификация и препоръки

Както стана ясно, развитието и оцеляването на селските райони днес се смята за тясно свързано с диверсификацията и развиването на неземеделски дейности в тях. Възможностите за диверсификация могат да бъдат свързани със стопанството или напълно независими от него. В самото селскостопанско производство диверсификацията се разбира като въвеждане на нови технологии, отглеждане на нови сортове култури и породи, нетрадиционно растениевъдство и животновъдство, заемане на нови и необичайни пазарни ниши, като най-често се добавя стойност с преминаване към биологично земеделие. За съживяване на селската икономика се използват дейности предимно свързани с туризма – във или извън фермите, спорта, отдиха, развиването на предприемачеството в сферата на търговията и услугите за бита, транспорт, занаяти и култура, обновяване на услугите в социалната сфера (здравеопазване, образование, социално приобщаване), бизнес, свързан с преработка и производство на нови храни, производство на възобновяема енергия и преработка на отпадъци. В селските райони на Европа най-популярни са дейностите, свързани с туризма и преработката, като се набляга на производството на типични и традиционни местни храни.

В Стратегията за ВОМР на МИГ „Белене-Никопол“ диверсификацията е част от **Приоритет 1**: Повишаване на ефективността и производителността на малките и средни селски стопанства чрез модернизация и разнообразяване към неземеделски дейности със **Специфична цел 2** - Развитие на неземеделски дейности, услуги и туризъм, като основно средство за постигане на тази цел е **мярка 6.4 от ПРСР „Инвестиции в подкрепа на неземеделски дейности“**. Мярката има следните специфични цели: 1. Разнообразяване към неземеделски дейности; 2. Насърчаване на предприемачеството на територията; 3. Насърчаване развитието на туризма на територията; 4. Развитие на „зелена икономика“ и иновации; 5. Създаване на възможности за заетост и повишаване на качеството на живот. Формулирана така, тя отговаря на две от четирите специфични цели, заложили в подхода ВОМР: „Развитие и стимулиране на предприемачество и устойчив бизнес“ и „Развитие на динамична

жизнена среда и подобряване качеството на живот чрез развитие на хоризонтални и междусекторни партньорства и взаимодействие за инициативи от общ интерес“.

Екипът на МИГ е избрал за Стратегията следните допустими дейности: 1. Развитие на **туризъм** (изграждане и обновяване на туристически обекти и развитие на туристически услуги); 2. Производство или **преработка на продукти**, които не са включени в Приложение 1 от Договора за функциониране на Европейския съюз (независимо от вложените продукти и материали); 3. Развитие на **услуги** във всички сектори; 4. Производство на **енергия** от възобновяеми енергийни източници за собствено потребление; 5. Развитие на **занаяти** и други неземеделски дейности. Подборът на проекти трябва да бъде съобразен с наличните ресурси – природни и културни, с интересите и нуждите на цялата общност, както и с възможностите и желанията на отделните бенефициенти.

Предпоставки за **развитието на туризма** на територията на МИГ са природните забележителности и богатото културно наследство – и двете неоползотворени до този момент. Според Европейската комисия, трябва да се „провеждат политики за валоризация на селските райони чрез развитие на туризма, който, ако е подходящо структуриран и насърчаван, може да се превърне в движеща сила за културен, социален и икономически растеж“. Трябва да се уточни и това, че туризмът в селските райони не е свързан само станалите печално известни от миналия програмен период „къщи за гости“. Селски туризъм може да се развива и в самите ферми под формата на най-различни развлекателни и образователни програми – стопанства, тип „отворена“ ферма, в които посетителите виждат как се произвежда храната им, могат да се включат лично в работата и накрая да си купят от продукцията; организирани посещения за ученици или пък групи възрастни; предлагане на местна кухня, сготвена във фермата; турове из стопанството с образователна цел; „академии“ за производство на сирене и колбаси; разходки из околностите. На територията има запазена природа и множество защитени зони по Натура 2000 – 5 по директивата за птиците и 3 по директивата за местообитанията, както и множество защитени територии: Природен парк „Персина“, резерватите „Китка“ и „Милка“, защитена местност „Кайкуша“, пещери и вековни дървета и др.. Природните дадености дават възможност да се развие спортният туризъм – разходки, лов, риболов; еко-туризма – наблюдение на редки и интересни видове растения и животни, най-вече птици; приключенски туризъм – пътешествия по реката и островите, колоездене, рафтинг, плуване. Културният туризъм се предпоставя от наличието на архитектурни и археологически паметници - античната римска крепост "Димум" в Белене, некрополът край с. Деков, Никополската крепост (Шишманова крепост), скалната църква „Св. Стефан“, католическите и православни църкви в селата, музеят-мемориал на жертвите на тоталитаризма на о-в Белене и др. Проблем пред развитието на туризма обаче са малкото места за настаняване. Според данните на НСИ за 2018 г. в Белене има 3 места за настаняване със 104 легла, а в Никопол – нито едно. Туризмът все пак е комплексна услуга и проектите могат да бъдат свързани с развитие на съпътстващите го сектори – ресторантьорство, възраждане на занаятите, производство на сувенири, организиране на събития, туристически атракции, вкл. и от

типа отворени ферми, за които стана дума по-горе. Храната също е част от туристическата индустрия. Много от селските райони в Европа залагат на своите кулинарни традиции и развиват туристически брандове на тази основа – кулинарни пътеки, специфични продукти, които се предлагат на туристите, организиране на кулинарни фестивали и събори. И двете общини имат добър опит в това отношение - кулинарното състезание "Дунавска трапеза", което включва приготвянето на традиционни рибни и други ястия, характерни за дунавско-беленския регион и фестивалът „Банатски вкусотици – традициите на моето село”, който се провежда в с. Асеново, Никопол. Например, характерната за района на община Белене кухня включва уникални местни ястия като: триеница (супа с домашна юфка с месо), прясол (влашко ястие от печени чушки, домати и патладжан с чесън и печена риба), мазница и бърканица (вид тутманик), локуми (вид тиганици), качамак с кисело мляко и орехи, смесена туршия с постепенно добавяне на всякакви зеленчуци и плодове, като диви круши (киселици) и зелени малки дини и др. Необходимо е да се направи по-задълбочено проучване на типичните за района храни, за да може да се развива и това наследство, което се счита за част от културното наследство и местната идентичност. Трябва да се стимулира и връзката между ресторантьорството и предлагането на уникални местни храни, както и да се работи за утвърждаване на уникални териториални марки, свързани с местни забележителности, кулинария, традиции и обичаи.

По отношение на **преработката на продукти**, в Доклада на ЕК от 2018 г. се казва, че „затворените цикли на производство, при които производство, обработка и пакетиране се извършват в един и същи регион, запазват добавената стойност в този регион и по този начин осигуряват повече работни места в съответния район и следователно имат потенциал за съживяване на селските райони“, т.е. много важно е развитието на малкото местното предприемачество, което да произвежда продукцията със суровини от региона и реализираната печалба също да остава там и да носи полза за общността. В селските райони на Европа преработката е свързана с хранителни продукти и нехранителна продукция. Най-често това са отново местни традиционни храни, които са специфични за съответния регион и се продават с марки, регистрирани като запазени географски наименования, но могат да бъдат добавки и лекарства, направени от местни билки, сапуни, етерични масла, дрехи и килими, мебели. В райони с преобладаващо производство на зърнени и технически култури, както е и районът на МИГ, малките производители се ориентират към бизнес с правене на типични тестени произведения: паста, макарони, юфка, пресни и сухи сладкиши, бисквити или продукцията, свързана с маслодайните растения: сапун и миещи, почистващи и полиращи препарати, биогорива, багрила и пигменти, парфюми и тоалетни продукти. От хранителните продукти е допустимо още производството на какао, шоколадови и захарни изделия, хранителни подправки и овкусители, детски, диетични и други хомогенизирани храни, безалкохолни напитки, минерални и други бутилирани води, тютюневи изделия. Развиват се и алтернативни нишови продукти – хранителни добавки от билки, замразени или консервирани екзотични плодове и зеленчуци, гъбарство, редки аквакултури, ако както е в случая има близост до река и водоеми. Подходяща е и

диверсификацията в посока горско стопанство – дърводобив и дървопреработка, производство на бутикови мебели и дърворезби, а също така преработка на вълна от овцете - килими, дрехи, чорапи, сувенири. От нехранителните продукти е допустима преработката на текстил и тъкани – предене, плетене, облагородяване на прежди, платове и облекло, килими и текстилни подови настилки, производство на канапи, въжета, мрежи и изделия от тях, производство на облекло и обувки, производство и преработка на хартия картон, брикети въглища и тор, лекарствени вещества, гумени изделия, стъкла, тухли, керемиди и други изделия от глина за строителството, метали и др. Интересен факт относно добавянето на стойност чрез преработка е отбелязан в доклада на БАН: „Ако брашното бъде преработено в хляб, хлебни и други тестени изделия, добавената стойност нараства значително (2.2 пъти). Ако се произведе фураж – над 3 пъти. Ако с този фураж се хранят животни, ще се произведе мляко и месо, чиято добавена стойност е почти 9 пъти по-голяма от тази на зърното, което се изнася. Ако се преработи произведеното мляко и месо в млечни и месни продукти, добавената стойност нараства близо 13 пъти. Ако тази продукция, или поне част от нея, се поднесе в чинията на туриста, добавената стойност ще е 20 пъти повече от стойността на суровината в началото на веригата – зърното.“ (изчислението е условно и по методика на ФАО към ООН и Евростат).

Важен елемент в живота хората в селските райони са качеството и лесния достъп до **различни видове услуги** – за бита или в социалната сфера. През последните години с увеличаването на безработицата, намаляването на покупателната способност и обезлюдяването на малките населени места, тези услуги съществено се ограничават, включително и услугите с публично финансиране от държавата. Това е и една от причините младите хора да не се задържат по родните си места, тъй като освен липса на възможност за работа, обикновено няма и условия за благосъстояние от най-ниско **битово ниво** – липсват магазини и заведения, места за общуване и културен живот, фризьори, шивачи, химическо чистене, места за поддръжка и ремонт на автомобили, както и техника от дома, кина, медии, интернет клубове, транспортни услуги – товарни и таксите и т.н. У нас най-много са одобрените проекти, свързани с автосервизи и ремонта на автомобили, както и такива за създаване на фитнес зали, спортни съоръжения и многофункционални спортни площадки. Има и разнообразни проекти за химическо чистене и обществени перални, преустройство или изграждане на магазини за хранителни стоки, сервизи за битова техника, изграждане на мрежи за охрана и видеонаблюдение, предоставяне на широколентови услуги, обработка на информационни данни и облачни услуги, разширяване и модернизация на оптични интернет мрежи, офиси за счетоводни и одиторски услуги, магазини за канцеларски и строителни материали, градински центрове, козметичен център и салони за красота, ремонт на електромери, ателиета и клубове за творческа дейност, ветеринарни кабинети и частни аптеки, изграждане на заведения за бързо хранене, транспортни услуги, създаване на студио за 3Д видео и филмова обработка, изложбени зали, занаятчийска работилница по шивачество, занаятчийско училище, шивашки ателиета и др. (данни на ДФЗ за класираните проекти по приема от 2018 г.) Към сектора на услугите се числят и издателската дейност, производството на филми и телевизионни

предавания, звукозапис и издаване на музика, рекламата, образованието, артистичната и творческа дейност. С ограничен достъп в селските райони са и **публичните услуги** - медицински и образователни – обикновено в малките населени места не достигат лични лекари, няма центрове за първична медицинска помощ, детски градини, старчески домове, центрове за хора с увреждания, курсове по езици, танци, музика или други извънучилищни занимания за деца, съоръжения за активно спортуване. Поради намалените бюджети в цяла Европа, местните власти поддържат гъвкава политика на търсене на възможности за предоставяне на такива услуги, включително и чрез частни инвестиции, както и чрез проекти за диверсификация по програмите за развитие на селските райони. Предпочитаните проекти от МИГ по тази мярка в ЕС са на първо място свързани именно със социалните услуги – медицински центрове, образователни центрове за деца, грижи за възрастните хора, създаване на места за общуване. У нас при националния прием по мярката през миналата година са класирани именно такива проекти – най-много са домовете и центрoвете за възрастни хора и хора с увреждания, детските градини, зъболекарски и лекарски кабинети, изграждането на спортни и плувни комплекси за деца, реконструкцията на медицински центрове, създаване на центрове за обучение и забавление, заведения за социални грижи. С диверсификацията по линия на услугите е свързана и подкрепата за късите доставки на храни (макар че за нея има отделна марка в ПРСР - мярка 16 „Сътрудничество“), но са възможни проекти за откриване на магазини, фестивали, кулинарни работилници, заведения.

Една от важните функции на устойчивото развитие на селските райони е опазването на околната среда. То включва не само добри екологични земеделски практики, но и повишаване на енергийната ефективност на малките стопанства, като за диверсификация се смята **производството на енергия** от възобновяеми енергийни източници за собствено потребление. Инвестициите за производство на енергия от възобновяеми източници, включително проекти с инвестиции за производство на електрическа и/или топлинна енергия или енергия за охлаждане и/или производство на биогорива и течни горива от биомаса, у нас се подпомагат само ако са за собствено потребление (за разлика от някои държави Европа, където стопанствата продават енергията на електропреносните мрежи). Капацитетът на инсталациите не трябва да надвишава мощност от 1 мегават, а произведената енергия от биомаса трябва да е 10% от общо произведената енергия. Суровините от зърнени и други богати на скорбяла култури, захарни култури, маслодайни култури, както и суровини, които могат да се използват за фуражи се ограничават до 20%. Досега в тази сфера има малко проекти заради отрицателния опит от предишния програмен период. Реализирани са няколко малки покривни фото-волтаични централи на селскостопански сгради, служещи за отопление, оборудван е демонстрационен център за възобновяеми енергийни източници, модернизирано е предприятие за рециклиране на сортирани отпадъци.

Развитието на **занаятите** е част от културното наследство и запазването на традициите в селските райони, но в днешно време е и компонент от туристическата индустрия. Значимостта на занаятите в местната история се измерва не само като важна икономическа дейност от миналото, задоволяваща определени потребности (дрехи,

обувки, съдове за храна), като отличаваща един регион от друг в културно отношение (тъкани, цветове, модели), но и като отражение на обществените модели. На Балканите например, занаятчиите се свързват и с налагането на високи норми на професионализъм и правила за издигане в йерархията на съответния занаят, определят и съблюдают морално-етичен кодекс, който се опира на християнството и патриархалната традиция. В този смисъл занаятчийството носи духа на местните общности и е част от местната идентичност. С развитието и разрастването на туризма, тази местна идентичност най-често се олицетворява от типичните за даден район забележителности и продукти, които освен културни, природни, кулинарни, най-често са свързани именно с традиционните за мястото занаяти. Желанието да се запази преживяването като спомен се изразява в купуване на сувенири за дома или за приятели и роднини като подарък, което и предпоставя възраждането на забравените умения в традиционните за дадена район занаятчийски дейности. Занаятите не бива обаче да се свързват само с често пъти кичозното производство на сувенири. Те са не толкова източник на произведения с търговска функция, но и занимания, привличащи съвременния човек с очарованието на ръчния труд и възможностите за градивност и творчество, да „създава неща с ръцете си“, да привнесе в градското си ежедневие малко носталгия към миналото или към родното място. Затова и много често проектите са свързани с училища и центрове за обучение в занаяти, които могат да се посещават индивидуално или групово. Допустимите според мярката са обработката на кожа, изработване на накити и на изделия от ковано желязо, звънчарство (чанове), ножарство, изработване и ремонт на старинно оръжие, бродерия и плетиво, грънчарство, дърворезба, изработка на носии и български народни музикални инструменти, бакърджийство (медникарство), каменарство, ръчно килимарство. По тази мярка вече има изградени занаятчийски комплекси в много общини на България, както и по-малки ателиета и работилници – предимно за дърворезба, керамика и грънчарство, накити и художествени тъкани – килими, одеяла. На територията на МИГ могат да се промотират някои позабравени занаяти, сред които плетене на мебели от камъш, кошничарство, бъчварство, ковачество и плетене на рибарски мрежи, да се произвеждат сувенири или да се изградят занаятчийски центрове като туристическа атракция.

Тъй като анализът на състоянието на малките стопанства на територията не показва особен финансов потенциал за развитие в областта на самото селско стопанство, освен в някои специфични ниши, а от друга страна собствениците им нямат голяма мотивация и нагласа за диверсификация на дейностите извън преработката, **на първо място** екипът на МИГ трябва да работи за повишаване информираността на дребните фермери, като им разяснява ползите не само относно модернизиранието и реструктуриране на стопанствата, но и за развиване на бизнес и инвестиции в неземеделски дейности, както и за засилване на пазарните им позиции. Всякакви информационни кампании, включително и чрез медиите, организиране на обучителни събития – семинари, лекции, дискусии, тематични и работни срещи, и др., организирани от МИГ са необходими и полезни в това отношение. Основна слабост на малките земеделски стопани е липсата на специализирани познания и предубеденост към развиването на собствен бизнес. Подобряването на достъпа, стимулирането на

търсенето и използването на информация, консултантски услуги и обучение по бизнес и маркетингови умения, съвременни технологии на производство, опазване на околната среда и др. е важна потребност, която може да подобри ефективността и да повиши управленската компетентност на малките производители и така да ги мотивира да се осмелят да бъдат успешни предприемачи. Не трябва да се забравя, че една от целите на подхода ВОМР е повишаване на капацитета на човешкия фактор в селските райони, който макар и субективен, е ключов за постигане на икономически растеж. Работата в мрежа може да осигури връзката с научни звена – институти и средни училища от близките градове или земеделците да бъдат насочвани към организации, които провеждат курсове за повишаване на квалификацията. Обмяната на опит с други МИГ би подпомогнала по-лесното въвеждане на добри практики, не само в областта на агротехническите мероприятия, но и като идеи за започване на бизнес и избор на неземеделски дейности. Много е важно дребните фермери, освен добре информирани, да бъдат и силно мотивирани, че техните дейности ще донесат полза за мястото, което обитават и че техният бизнес е част от живота на местната общност. Разбира се, първостепенна е и необходимостта от разяснения на възможностите, които тези хора имат за субсидиране и реализация на проекти за диверсификация на дейностите.

На второ място, ролята на екипа на МИГ е особено важна при подбора на проекти по мярка 6.4 и съчетаването им с проекти по другите мерки, залегнали в Стратегията. Отделният стопанин носи отговорност за своята бизнес-идея и рискът от неуспех се носи предимно от него, но при избора на неземеделски дейности трябва да се направи сериозен анализ не само на потенциала и възможностите на единичното стопанство, но и на нуждите и потенциала на целия район. Дали проектът се базира на благоприятните ресурси на територията – природни, културни и дали решава някои от нейните проблеми. Разбира се, екипът на МИГ не може да казва на бенефициентите с какъв точно бизнес да се захванат, но може да съветва и консултира, да дава насоки и да напътства определени тенденции – като например да не се правят два салона за красота, при положение, че няма нито един зъболекарски кабинет или детска градина там, където няма деца, да се изграждат туристически атракции само, ако има достъп до тях – пътища или пешеходни алеи, да се допълват дейностите - ако има нов хотел, ще са необходими и повече заведения или занаятчийски магазинчета за сувенири. Или да предостави информация за новите потребителски търсения – примерно за типични традиционни храни в местните ресторанти, или за желанието на туристите за повече преживявания и приключения, отколкото битови удобства, нови форми на туризъм – колоездене, наблюдение на редки видове, екстремно плуване и т.н. Основната преценка естествено е свързана с приоритетите за развитие на територията, заложи в Стратегията на ВОМР и общинските планове

На трето място, експертите на МИГ могат да окажат неоченима помощ при подготовката на документите за евентуално кандидатстване по проекти, както и за съставянето на бизнес-плана и идеята. Проектите могат да са за модернизация или преработка, и за диверсификация, като се преценят спецификите на самото стопанство и неговите производствени нужди, дали замисленият бизнес-план е жизнеспособен,

съответствието му с наличните вече производства – например да се правят тестени изделия, а не безалкохолни напитки, тъй като земеделието в района е предимно свързано със зърнени култури, или да се даде идея за възраждането на специфични кулинарни традиции, а не простото пакетирание на храни, да се предоставят данни за състоянието на популацията, работната ръка и т.н. При проучванията, правени от Европейската комисия за въздействието на подхода ЛИДЕР върху местните общности, на първо място се изтъква доверието – местни хора отиват при други местни хора, най-често очи в очи в офиса на МИГ и така се чувстват по-спокойни, че проектите им ще бъдат гледани през призмата на общия интерес и че бюрократичните спънки ще бъдат много по-малко.

И четвърто – МИГ може да донякъде да съдейства и в подобряване достъпа до пазара, включително и при започването на нов бизнес от малките производители, например като убеди общинските власти да им предоставят помещения с намален наем или безплатно, чрез регистриране на местни териториални марки които свързват местните храни с туризма (много разпространена практика в Европа е не само организации на производители, но и МИГ да регистрират своя марка и после да я присъждат на малки производители при изпълнени предварително установени изисквания за качество). И не на последно място, чрез общинските проекти МИГ може да съчетае частния интерес на с публичния – да се осигурят по-добри пътища, които ще служат както за по-добър транспортен достъп за търговия, така и за развитие на туризма, да се подобри средата за живеене – изграждане на канализация, улично осветление, зелени площи, които биха подобрили и условията не само за алтернативен туризъм, но и за развиване на услуги и социално общуване.

10. Добри европейски практики за диверсификация в неземеделски дейности

Покупка на специален костюм за бионична рехабилитация, Ирландия

Проектът предоставя на хората с увреждания в селските райони уникална иновация – „Екзо-скелет“, който дава възможност за специфична рехабилитация на парализирани пациенти, възстановяващи се от наранявания на гръбначния стълб, инсулти и увреждания на мозъка. Проектът е реализиран през 2018 г. чрез ЛИДЕР – МИГ Донегал, по Мярка 6 и е на стойност 161 380 евро, от които 121 035 от ПРСР.

„Екзо-скелетът“ е специален медицински костюм с метална конструкция „външен скелет“, силиконови възглавнички и различни електрически механизми, който се облича от пациент, обикновено използващ инвалидна количка и му помага да се движи, да прави леки физически упражнения и да тренира рамо до рамо със здравите хора от общността. Това е съвсем ново изобретение, от което има само 300 бройки в света и трудно би могло да бъде предоставяно като услуга от общественото здравеопазване или да бъде купено от частни лица, поради високата му цена. Фондация „Без бариери“ се занимава с хора с увреждания в района на Донегал, където действа и едноименна местна инициативна група. Фондацията, с помощта на МИГ започва начинание за набиране на средства за закупуване на иновацията и сформира комисия от общността, в която участват публичните власти, местни хора, физиотерапевти и общопрактикуващи

лекари. От даренията на местните хора са набрани 25% от парите, необходими за костюма. През 2018 г. фондацията реализира проект по мярка 6 за социално включване чрез МИГ, като освен за купуване на „Екзо-скелет“, са предвидени и средства фирмата „Ексо Бионикс“ - автор на изобретението, да обучи и четирима физиотерапевти как се работи с костюма. Закупено е и превозно средство, достъпно за инвалидни колички, за да се осигури лесна възможност за транспортиране и използване на костюма в цяла северозападна Ирландия. Проведена е и медийна кампания за повишаване на осведомеността относно проекта и наличието на костюм за тези, които се нуждаят от него. Първоначалният комитет за набиране на средства се трансформира в комисия от местните джи-пи, които да одобряват заявките, създадена е мрежа на общопрактикуващи лекари от Донегал, а от януари 2019 г. стартира онлайн система за препращане. До юни 2019-та 15 пациента в инвалидни колички са се възползвали от костюма. Пълният капацитет на „Екзо-скелетът“ е 30 сесии седмично, като за един пациент костюмът се използва в продължение на 3 месеца за рехабилитация по специална схема. Цената е 50 евро на сесия. Услугата вече е финансово самостоятелна с постоянен персонал по физиотерапия и има потенциал за по-нататъшно реинвестиране в капитала. Проектът позволява на Фондация „Без бариери“ да наеме двама служители на пълен работен ден, а за физиотерапевтите са създадени още четири позиции. Костюмът, освен че възстановява здравето на хората в инвалидни колички, им позволява да извършват активности без да са изолирани от другите в общността. Проектът показва и високите резултати на работата в мрежа – без сътрудничеството между общинските власти, МИГ, фондацията и лекарите-специалисти, както и без подкрепата на цялата местна общност, тази иновация нямаше да се случи.

„BeeKing“ - цифрови решения за управление на пчелина, Латвия

Разработване на онлайн платформа и мобилно приложение, което позволява на пчеларите по-ефективно да водят своите дневници и да обменят ноу-хау помежду си по лесен начин. Проектът е реализиран в периода 2017/2018 г. чрез ЛИДЕР - МИГ Teiļi, област Сигулда, по Мярка 6, бенефициент е местната фирма Bee Tech Services SIA. Общ бюджет - 33 915 евро (21 000 евро от ПРСР и 12 915 съфинансиране)

Повечето пчелари водят дневник, в който записват данните при инспекция на кошерите, поведението на пчелите, задачите за всеки кошер по време на различните сезони и обикновено това става ръчно – в бележници или на хвърчащи листове. Освен това, без да има организирана база от знания в сектора, за малките производители е трудно да получат достъп до научни данни и до най-новата информация, важно е да се обменя опит с другите пчелари. Малка технологична фирма от района се обръща към Латвийската асоциация на пчеларите, за да направи проучване и да разбере как може да помогне чрез новите технологии. Проучването показва, че 44% от пчеларите редовно водят дневници, но на хартия, 48% го правят само от време на време, като се позовават именно на неудобството да носят бележници по време на инспекциите на кошерите, 8% въобще не водят записки, а 2/3 носят мобилните си телефони по време на посещенията. След приключване на допитването, фирмата кандидатства с проект пред МИГ за разработване на ефективна и лесна за използване онлайн платформа за водене на

дневник и за обмен на знания и опит между пчеларите, както и с научни институции. Създаден е порталът „BeeKing“, в който всеки пчелар създава собствен профил и води дневник, като иновацията се състои и в преобразуването на говора в текст, като така по време на посещение на кошерите, пчеларите, говорейки през хендсфрий лесно и удобно могат да въведат своите данни чрез приложението за мобилни телефони към сайта. Важна част от портала е форумът, в който се обменят умения и новини от сферата на пчеларството. Базата с научни данни също е достъпна за всеки регистриран. До август 2018 г. прототипът е готов за употреба и е тестван безплатно от 137 пчелари, а след това се предлага като търговска услуга срещу минимално заплащане, като броят на участниците непрекъснато се разраства. Проектът е добър пример, освен за иновация, която улеснява производството, така и за добро сътрудничество в обмяната на опит между малките производители в бранша.

Духът на времето – временни магазини в Енс, Австрия

Новаторска концепция за съживяване на градския център в малките населени места и едновременно подкрепа за дребните търговци и развитие на нови дейности в селските райони. Проектът е реализиран чрез ЛИДЕР - МИГ „Бъдещето на Линц“, горна Австрия, по Мярка 6 с общ бюджет 126 121 евро, от които 40 359 по ПРСР. През 2019 г. проектът получава наградата за „Вдъхновение за селските райони“.

Енс е малко градче с население 12 хил. души – център на едноименна община близо до Линц. Големите търговски вериги в областния град постепенно унищожават бизнеса на малките магазини и макар да задоволяват нуждата на клиентите от множество разнообразни стоки, обричат на фалит местните производители, които не могат да постигнат стандарта, изискван от веригите. Свободните търговски площи в Енс стават все повече, клиентите намаляват, а наемите остават високи. Много имоти са в стари сгради и се нуждаят от ремонт, но поради липса на перспектива за бъдещето, техните собственици не са склонни да инвестират, количеството местни стоки намалява и все повече хора пазаруват в МОЛ-овете в близкия областен град. Местна компания създава иновационна концепция за временно наемане на магазинчета от малките търговци – само за няколко дни или втори вариант - за срок от един до шест месеца, в зависимост от сезонността на стоките им. Комбинацията от тези два варианта е подходяща, тъй като в центъра на Енс има различни по големина имоти, разположени в сравнително тясна зона, а интериорът на магазините се проектира така, че може да се преустройва бързо и гъвкаво, в зависимост от нуждите на наемателя и без да се налагат допълнителни разходи за наемодателите всеки път. Дейностите по проекта включват именно проектирането на такъв вътрешен дизайн чрез модулна система, състояща се от цветни преградни стени, които могат да бъдат адаптирани към различна подредба на помещението. Разработена е и маркетингова стратегия, която да популяризира марката на този вид магазини (Pop-up-Shops). Идеята е да се предостави възможност на малките производители да тестват продажбите си и да определят какви клиенти са подходящи за тях, без особен риск и дългосрочни вложения. Така се подобрява и вида на градския център, тъй като все повече собственици на търговски площи харесват концепцията и се включват в нея. Досега 9 магазинчета се отдават за по няколко месеца, а 11 се пускат

на краткосрочна основа за 2-3 дни. Още 4 са наети вече дългосрочно, тъй като тестовете на пазара и клиентите са се оказали успешни – създадени са два нови, вече постоянни магазина за дрехи, фотограф, архитектурна фирма. Увеличава се и броят на посетителите чрез предлагане на често променяща се гама от услуги и продукти, включително и потокът туристи, които любопитстват какво се предлага в магазините този път. Често пъти предлагането на определен вид стоки в рамките на няколко дни се приема като вид промоция или събитие и предизвиква интереса и на медиите, което е безплатна реклама за малките местни производители. Насърчава се създаването на нови предприятия в търговията и услугите. В рамките на развитието на селските райони, този проект, освен диверсификацията в нови бизнес активности, подпомага и създаването на работни места, както и въвеждането на иновации.

Създаване на малък бизнес и нови продукти от билки, Естония

Малка биологична ферма за събиране на билки в село Вангла, кандидатства с проект по ЛИДЕР, по Мярка 6, за да разшири производството си, да инвестира в нови машини и да подобри сградите, както и да пусне на пазара нов продукт. Проектът е реализиран 2015/2016 и е на стойност 15 хил.евро, от които 12 750 по ПРСР.

Uuskaubi Herb Farm е малко стопанство, което се занимава със събиране на билки. Производството е трудоемко, защото брането става ръчно, липсва основна техника за преработката - качествена мелница от неръждаема стомана, за да приготвят прах и брашно от корените, ново помещение за сушилни, тъй като старото не отговаря на стандартите – температурата е ниска, осветлението и вентилацията незадоволителни. Централното отопление и електричеството е много скъпо, водоснабдителните и канализационните системи могат да се използват само през лятото. Освен това, опаковката трябва да се подобри, за да може произвежданите добавки и чайове да се продават в аптеките. Стопанството планира да пусне на пазара и нов продукт – билково кафе от глухарче. Първата стъпка е собствениците сами да ремонтират помещенията като съборят стените помежду им, да сложат нова изолация и да премахнат старата сушилна, която работи на дърва, сменят и дограмата на прозорците и вратите с цел по-добра изолация и енергийна ефективност. Като резултат се получават две нови помещения - едно за приготвяне на продуктите и друго за опаковане. След това, вече с помощта на ПРСР се подобряват осветлението и вентилацията, купува се нова мелница, принтер за етикети, брана, косачка и най-важното - малък трактор, с който по-лесно се събират билките и съответно се увеличава продукцията. Нает е и дизайнер, който да актуализира външния вид на опаковките с дизайн, свързан с различните билки вътре, и с „прозорче“, за да може продуктът да бъде видян. Проектът постига няколко основни цели. Заради новата техника и разширяването на помещенията, компанията вече може да бере и съхранява повече билки – например през 2017 г. е събрана и изсушена 105 кг мента, при 67 кг за предишната година. Принтерът за етикети пести разходи и време, защото не се ползват услугите на печатница и едновременно създава възможността да се предлага печатане на етикети и на други фирми от района. Вече няколко компании са се възползвали от услугата. На пазара са пуснати още нови продукти освен кафето - хлорофилно брашно и нови смески за чайове. Продажбите на продуктите се увеличават

като 6 нови големи снабдители купуват техните билки и оборотът за . 2015 г. е постигнат още през октомври 2016 г., тоест само за 10 месеца. Продукцията на Uuskaubi Herb Farm вече може да бъде закупена в повечето аптеки в Естония и от уебсайта им.

Репортери - Местни хора създават новини за селските райони, Швеция

Вестник предлага обучение и наставничество, за да могат местните хора да станат кореспонденти за новините от местата, в които живеят и да дадат гласност на проблемите и ежедневието на малките селски общности. Проектът е реализиран в периода 2016-2018 г. по Мярка 6 чрез Лидер – МИГ Skånes Ess, община Кристианстад в Южна Швеция и е на стойност 96 822 евро, от които 48 411 от ПРСР.

През последното десетилетие медийният пейзаж в Швеция се променя, като новините стават все по-централизирани, а малките населени места и селските райони, както и проблемите на хората, живеещи в тях остават почти невидими за широката общественост. Отразяват се само скандали, природни бедствия, престъпления, ежедневието напълно отсъства, новините често са неясни, зле редактирани или със съмнителен произход и достоверност. Община Кристианстад е типичен селски район, който е далече от дневния ред на големите медии. В областния град се издава местен вестник – „Кристианстадблад“, който поради икономически ограничения не може да покрие напълно всички общини в района. Чрез този проект вестникът търси начини за пълно представяне на местните и регионални новини. Идеята е да се ангажират местните хора да разказват за собствената си общност и какво се случва около тях ежедневно, тъй като те са най-добре информирани за проблемите и предизвикателствата в градчетата и селата, където живеят. Проектът протича на три етапа - първоначално екипът на вестника организира срещи в петте села на общината, за да разясни идеята и да намери доброволци. На втория етап са организирани образователни курсове за 30 човека като лекторите са журналисти от вестника и преподаватели по журналистика от Университета в Лунд, провеждат се и курсове по фотожурналистика. На третия етап на уебсайта на вестника и на страницата във Фейсбук започват да се публикуват статии, написани от местните репортери-доброволци. За няколко месеца са публикувани около 430 такива репортажа, сайтът има 109 000 уникални посещения всеки ден. Проектът създава платформа за новини за селските райони с пет специални приложения за петте села и местните доброволци продължават да пишат в него, въпреки че финансирането приключва още в края на 2018 г. Новите придобити умения в областта на писането и фотографията вдъхновяват някои от участниците да развият собствен бизнес – фотографско студио и рекламна агенция. Благодарение на проекта вестникът вече има очи и уши в селските райони, което означава, че медийното отразяване за техните проблеми се е подобрило значително, създадени са и нови бизнеси.

Enerterre - Борба срещу енергийната бедност, Франция

Сдружение организира ремонта на стари къщи с цел подобряване на енергийната им ефективност, като ползва труда на доброволци и материали предимно от местни източници. Проектът е реализиран през 2017 г. по Мярка 6 чрез Лидер – с подкрепата на три МИГ (Pays de Coutances, Pays du Cotentin and Pays de Saint-Lois) в областта Дезерт, Нормандия и е на стойност 41 496 евро, от които 33 197 от ПРСР. Печели наградата за вдъхновение на селските райони за 2019 г. в категорията „Социално включване“.

Enerterre е асоциация, създадена през 2011 г. и подкрепяна от Природен парк „Блатата на Котентин и Бесин“, разположен в западната част на Нормандия. Първоначалните цели са борба с климатичните промени и с енергийната бедност. Тази част от селските райони на Нормандия е изпъстрена от голям брой традиционни къщи, които са изключително културно наследство. Старите сгради обаче са в лошо състояние и спешно се нуждаят от възстановяване, като Паркът предоставя малка финансова подкрепа за ремонтни дейности, но много от домакинства са с ниски доходи не могат да си го позволят. Enerterre се насочва към този проблем като решава да свърже наличните ресурси на територията – строителни и занаятчийски умения, местни материали (като например слама и лен, речни камъни, глина), подходящи за старите къщи и желанието и свободното време на хората за доброволчески труд. Малки пилотни проекти са реализирани през 2012 и 2015 г., като през 2017 г. с подкрепата на трите МИГ от района, концепцията е разработена като устойчив икономически модел. Ремонтът се извършва под надзора на по един професионалист на различните етапи и се реализира изцяло от доброволци от местната общност и с местни материали, което намалява разходите с около 60% - плаща се само на майстора, който извършва надзора, а материалите са много по-евтини или често пъти са добити безплатно и по естествен начин от околностите. Enerterre осигурява оборудването с техника, включително лични предпазни средства за работниците-доброволци, както поема и обучението им в някои умения и ръководи технологиите на процеса. Така ремонтът вече е много по-достъпен за собствениците на къщите. Първоначално са проучени 56 домакинства с помощта на социални работници, като критериите за подбор са ниските доходи и социалната изолация на семействата, също е описано и състоянието на домовете им и индивидуалните нужди от обновяване и повишаване на енергийната им ефективност с цел намаляване разходите за отопление. 14 домакинства досега са се възползвали от възможността, а други 18 къщи са ремонтирани според плана на Enerterre, но със собствени средства. Организацията вече разполага с 500 обучени доброволци, положили над 6 000 часа труд, създадени са и 25 постоянни работни места за майстори, генериран е оборот от 60 412 евро за местните занаятчии и за материали. Хората, които са се възползвали от подкрепата на Enerterre, са били в трудна ситуация - самотни родители, безработни, малцинства, които освен че така подобряват условията си за живот, срещат и подкрепата на своите съселяни и осъзнават, че могат да бъдат активни за промяната на собствения си живот. Някои от тях придобиват строителни умения по време на ремонтите и си намират работа. Изолацията на къщите намалява разходите за

отопление и едновременно с това снижава парниковите емисии и е полезна за опазване на околната среда. В следващите години проектът на Enerterre ще бъде приложен в още 3 държави по линия на програмата „Еразъм +“ - Испания, Гърция, и Италия.

Занаятчийска работилница „Дърво на светлината“, Латвия

Местно сдружение създава занаятчийска работилница за дърво и стъкло, като по този начин възражда местните занаяти и създава нови възможности за заетост и доходи за населението. Проектът е реализиран през 2016/2017 по мярка 6 чрез ЛИДЕР и е на обща стойност 49 792 евро, от които 23 701 по ПРСР, останалите средства са набрани чрез дарения и има малка част финансиране от местната община.

Сдружението „Водни знаци“ работи в отдалеченото село Калдабруна в Латвия, което е само с около 200 жители. Главното препитание на населението е земеделието, заетостта е сезонна и ниско заплатена. Основен предмет на дейност на сдружението са културата и изкуството и от няколко години то организира различни активности в тази сфера и в различни населени места в региона. По време на работата си, членовете на неправителствената организация осъзнават, че много хора от местните общности имат едновременно талант и техническа сръчност, а някои занаяти са традиционно занимание от векове. През 2016 година „Водни знаци“ кандидатстват пред МИГ с проект по мярка 6, за да възстановят дърводелската работилница в старото училище на селото. Пространството е превърнато в модерна зала за обработка на дърво и стъкло. Освен извършените ремонтни работи - осветление, отопление, вентилация и др., са закупени и инсталирани съвременни работни инструменти, включващи и лазерна гравиреща машина. Целта е производство и търговията с персонализирани сувенири и подаръци. Изработват се различни дизайнерски комбинации от дърво, стъкло, камък, керамика, като се правят бижута и различни аксесоари за дома – вази, свещници, украшения. Проектът „Дърво на светлината“ подкрепя социалното предприемачество в селските райони и диверсификацията на икономическите дейности. Досега 9 души от местните хора са преминали обучение, за да генерират допълнителни доходи и да развиват своите умения. Шест от тях са младежи на възраст под 30 години, така че проектът ще им позволи да останат в селото, има и двама пенсионери, които така ще подпомагат доходите си. Когато работилницата достигне пълния си капацитет, се очаква приходите от търговията със сувенири да се увеличат с 30% . Проектът помага и на самото сдружение да разшири дейността си с обучителни мероприятия, модернизира занаятите с въвеждането на нови инструменти за работа, създава работни места и възможности за бизнес, както носи допълнителни доходи, освен даренията, които получават НПО и които могат да бъдат използвани за други дейности. Едно от намеренията е работилницата да привлича туристи от околностите, което ще е от полза за търговията с продукти на местните ферми, като за целта е създаден и специален уебсайт.

Нов кооперативен смесен магазин, Германия

Местна кооперация откликва на нуждите на общността от основни услуги и място за общуване като създава смесен магазин и кафене в село Ballstädt с население 700 души в Централна Германия. Проектът е реализиран 2015/2016 г. по мярка 6 чрез ЛИДЕР и е на стойност 35 947 евро, от които 17 952 по ПРСР.

Селото Балщад се намира в Тюрингия, централна Германия и е с едва 700 жители. През 2014 г. единственият смесен магазин, тип пекарна, в селото фалира, затваря врати и местната кръчма. Хората няма къде да пазаруват основни продукти и са принудени да пътуват до града, както и са лишени от място, в което да се срещат и общуват. Малка кооперация решава да потърси подкрепа от ЛИДЕР за финансиране на създаването на собствен смесен магазин и кафене, като кандидатства с проект за диверсификация пред МИГ. По проекта е възстановена стара сграда в центъра на селото, направено е преустройство на помещенията, реставриране на таваните, боядисване и замазка, както и монтаж на кухня, вентилационни и отоплителни системи, създаване на външни и вътрешни складове за съхранение. В единия ъгъл на магазина е обособен кът с масички за общуване и срещи. Отделени са и средства за реклама и промоция на мястото, като новият магазин и кафене се радват на 70-110 посетители от селото, както и от съседните села всеки ден. Кооперативният магазин вече е самостоятелен финансово и са създадени 3 нови работни места, а сградата е център на живота на общността през деня и важно място за срещи. Чрез проекта се предлага и социална услуга, тъй като се увеличава независимостта на много възрастните хора, които вече не разчитат друг да им пазарува продукти в близките градове. През 2016 г. кооперативът кандидатства още веднъж за финансова подкрепа от 7 хил. евро по ЛИДЕР за закупуване на ново хладилно оборудване, което ще разшири дейността му. Важно е и това, че магазинът е разположен близо до местния медицински център, което дава възможност и на пациентите да разпообобразяват лечението си.

Тематично село превръща миньорски район в туристическа атракция, Полша

Местно НПО прави от стари мини за каменни въглища музей за посетители и създава атракция, основана на индустриалното минало на района. Проектът е реализиран в периода 2011/2015 чрез ЛИДЕР и е на стойност 40 769 евро, от които 32 615 по ПРСР

Село Гостицин се намира в северна Полша и страда от обичайните за селските райони социално-икономически проблеми – бедност и висока безработица, особено за младите хора, които заминават да търсят работа в градовете или в чужбина. Край селото има останки от стари мини и преобладаващото мнение е, че те не са обект на исторически или научен интерес, въпреки че се знае, че са уникални за цяла северна Полша. През 2008 г. група съмишленици създават неправителствената организация ВУКО, която започва да проучва националните и чуждестранни архиви, за намери достатъчно информация за миналото на тези първоначално немски, а след това полски плаващи каменни мини. Първите дейности са осъществени през 2011 г. като имат за цел да повишат нивото на знания на участниците и на местната общност за старите занаяти,

социалната икономика, туризма и да развият лични умения, необходими за подготовката на атракцията „тематично село”. През следващата година в мините е създаден подземен музей. Туристическият поток се увеличава, в селото започва да се реконструират и други обекти – къща на занаятите за грънчарство, сграда за организиране на събития и информационен център за посетителите, а през 2013 г. е създадена и екопътека за разходки около селото. През 2015 ВУКО продължава да развива проекта със собствени средства и започва икономическа дейност като от НПО се превръща в местен туристически оператор. Село Гостиниц вече е атракция като „тематично“ за занаятите, свързан с каменните въглища от мините. Създадени са 10 нови работни места, които обслужват музея и центровете в селото, допълнителните ползи за местната общност са в увеличаването на оборотите на магазините, ресторантите и местата за настаняване. Повишено е и самочувствието и оценката за местното културно наследство и е засилено усещането за местна идентичност.

Академия за сирене като туристическа атракция, Холандия

С подкрепа по мярка 6 чрез ЛИДЕР местна фондация превръща историческа сграда в център за ново туристическо преживяване – „академия“ за обучение как се произвежда сирене. Проектът е реализиран 2016/2017 г. и е на стойност 402 692 евро, като от ПРСР са осигурени 100 000, а останалите са набрани чрез частно финансиране.

Селското стопанство и по-специално производството на няколко вида местно узряло сирене играят ключова роля в икономиката на селския район Woerden. Поради важността на отрасъла, още през 2014 г. е стартирана инициатива за разширяване на пазарите, реклама на местните производители и интеграция с развитието на туризма. Местно сдружение обединява общинската администрация, образователните институции и предприемачите-производители на сирене с общата идея да направят „академия“ за обучение, в която млади хора да изучават тънкостите на производството, за да се запази традицията и едновременно с това да превърнат обучителния център в туристическа атракция. Стара историческа сграда в Woerden е преустроена в център за посещения от туристи и място за „академията“. Проектът, реализиран чрез МИГ през 2016-та, заедно с ремонта на сградата включва и разработване на курс за практическо обучение, насочено към студенти и ученици как да правят сирене, създаване на социално работно място за интеграция на хора извън пазара на труда, формиране на мрежа от организации, които ще използват центъра за преживявания като класна стая за образователни цели, изграждане на туристически информационен офис на партерния етаж в сътрудничество с местната туристическа служба. Комуникационните дейности включват създаването на специален уебсайт, промоция чрез социалните медии, както и много статии и материали в медиите. За управление на „академията“ и обучението се използват, както платени служители, така и доброволци от местната общност. През първата година след откриването, „академията“ е обучила срещу заплащане около 2000 желаещи да научат занаята за правене на местно сирене и се радва на голям туристически интерес.